

**TEXT CROSS
WITHIN THE
BOOK ONLY**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192720

UNIVERSAL
LIBRARY

अहिंसेची साधना

संपादक

वामन चोरघडे

महाराष्ट्र ग्रंथ भांडार : मुंबई ४

[मूल्य दीड रुपया]
प्रथमावृत्ति—मे १९४५

प्रकाशकः—शंकर वा. कुलकर्णी, महाराष्ट्र ग्रंथभांडार, मुंबई ४.

मुद्रकः—एम्. आर. कालेवार, प्रफुल्ल प्रिंटिंग प्रेस, नानाशंकरशेठ वाडी,

३८० ठाकुरद्वार मुंबई २

[या पुस्तकाच्या पुढील आवृत्तीचे सर्व हक्क लेखकाच्या स्वाधीन]

खुलासा

हिंसेचा अनुभव जग हजारों वर्षांपासून घेत आले आहे. हिंसेचें उघडें नागडें स्वरूप किती हिडिस असतें याची आजच्या जगाला प्रचीति आली आहे. हिंसक संघटन किती पाशवी, निर्घृण आणि संस्कृति-द्रोही असतें हेंहि आतां पुरेपूर प्रत्ययास येऊन चुकलें आहे. हिंसा ही आजच्या इतकी भयंकर आणि सर्वकष कधीच झाली नव्हती. आजच्या इतका मानवी मृत्यांचा फडशा तिनें कधीहि पाडला नव्हता. पूर्वी हिंसेनें शरीरें मारलीं पण आत्म्याला धक्का लावण्याचा तिनें धोर केला नव्हता. आज आपल्या सैनिकांना स्फूर्तिसंदेश देतांना “ शत्रूचा आत्म्यापासून (with your soul) द्वेष करा, असें स्टॅलिन म्हणतो. यापेक्षां आणखीं भयानक तें काय घडावयाचें राहिलें ?

आणि यामुळेच आता प्रतिक्रिया सुरू झाली आहे. जगांतील विचारवंतांना आतां हिंसेचें उच्चाटण व्हावें असें वादं लागलें आहे. हिंसेनें कांहींहि साधलें जात नाही याची विदारक जाणीव त्यांना आतां व्हावयाला लागली आहे. आणि म्हणून ते अहिंसकडे वळले आहेत. अहिंसक संघटनेची स्वप्ने आतां त्यांना पडत आहेत. तिचें शुभदर्शन करून घेण्यासाठी प्रयोगवीर अहोरात्र श्रवण मनन निदिध्यास आणि कृति श्रान्त मग्न आहेत. महात्मा गांधींचा मार्ग जो पूर्वी दुनियाला जुनाट, अशक्य प्रतिगामी थोतांडी वाटत होता तो सर्वशुभ आणि पूर्ण व्यवहार्य असा वादं लागला आहे. चालू महायुद्धाचा हिंदुस्थानच्या दृष्टीनें येवढा तरी फायदा झाला हें देखील कांहीं कमी नाही !

१९४२ सालीं तुरुंगांत असतांना अहिंसक संघटनेबद्दल पुष्कळच विचार करण्याची संधी मिळाली होती. पू. विनोबा, काका कालेलकर, किशोरलालभाई मथूबाला, दादा धर्माधिकारी या अहिंसेच्या आचार्यांत जी चर्चा चाले ती ऐकायला मिळत असे. हिंसेचा अवलंब करून माणसें मारायला जर कोटी कोटी नवयुवक मिळूं शकतात तर अहिंसेच्या नांवावर, “ घरी कवणे एके उपायें पडिलें तें उभे होये ॥ ” या उद्देशाने माणसें जगवायला लाखों सैनिक कां उभे करतां येऊं नयेत असा विचार त्यावेळीं आम्हांला फार स्फूर्ति देत असे.

त्या अनुसंधानानें जें काय वाचनांत आलें त्यांतूनच ही ' अहिंसेची साधना ' निर्माण झाली आहे. या साधनेचा अवलंब केल्यास अहिंसक संघटन कसे शक्य आहे याची प्रस्तुत पुस्तकावरून थोडीशी कल्पना येऊं शकेल असें मला वाटतें. निदान या दृष्टीनें विचार तरी खासच करतां येईल, येवढें झालें तरी या पुस्तकाचा उद्देश सफल झाला असें होईल.

प्रस्तुत पुस्तकांत मुख्यतः श्री. रिचर्ड. बी. ग्रेग यांच्या "Discipline for Non Violence" या पुस्तिकेचा संपूर्ण अनुवाद दिलेला आहे. अहिंसेच्या साधनेबद्दल आपल्याकडील आचार्यांनीहि पद्धतशीर विचार केलेला आहे याचें आंशिक दिग्दर्शन व्हावें आणि कांही अंगाचा विचार पूर्ण व्हावा या उद्देशानें प्रस्तुत पुस्तकांत इतर लेख घातले आहेत. वाचकांची जिज्ञासा वाढल्यास त्यांनीं त्यांचें संपूर्ण वाङ्मय जरूर वाचावें अशी त्यांना विनंति आहे. श्री. ग्रेग यांच्या पुस्तकाच्या भाषांतराबद्दल मला परवानगी मिळूं शकली याबद्दल मी "नवजीवन कार्यालयाचे" श्री. जीवनजी देसाई यांचे मनापासून आभार मानतो. इतर लेखांसंबंधी कृतज्ञता व्यक्त करण्यांतच औचित्य आहे.

हें पुस्तक एक वर्षापासून प्रकाशकांकडे पडून आहे. आजच्या परिस्थितींत अनेक कारणांनीं त्यांना तें प्रसिद्ध करतां आलें नसावें. वास्तविक पहातां १९४२ नंतर यांतील मजकुरांत आणखी पुष्कळच भर घालतां येण्यासारखी आहे. पण तें काम माझ्या शक्तिबाहेरचें असून माझी मर्यादा मी जाणतो. पुस्तक शक्य-तितक्या लवकर उपलब्ध करून इतरांना त्यासंबंधी विचार करावयास लावण्याचा उद्देशहि अनेक कारणांनीं लवकर साध्य झाला नाहीं. पण उशीरा कां होईना हें पुस्तक मराठी वाचकांच्या हातीं पडत आहे हेंच दुःखांत सुख ! याचा इष्ट उद्देश सफल होवो येवढीच इच्छा आहे.

—आणि अहिंसक संघटनेला या पुस्तकाने मदत होऊं शकली तर—?

—तर आणखी काय हवें ?

बर्धो.

ता. १०-४-१९४५

—वामन कृष्ण खोरघडे,

अहिंसेची साधना

—अनुक्रमणिका—

लेखाचें नांव	लेखक	पृष्ठ
१ हिंसेतून अहिंसेकडे	विनोबा	१०
२ अहिंसेचे आदर्श— सिद्धांत आणि आचार	कि. घ. मथूवाला	१५
३ अहिंसेची सहजप्रवृत्ति	”	२०
४ अहिंसा आणि मानवनिष्ठा	काका कालेस्कर	४२
५ तरुणांनी लक्ष द्यावें	विनोबा	४६
६ जागृतीची साधनें	”	४८
७ ग्रामसेवेच्या शाखांतील एक कलम: शरीरश्रम	”	५०
८ शरीरश्रम आणि सांस्कृतिक उन्नति. दादा धर्माधिकारी		५२
९ गांधीजींची रणनीति	”	५८
१० अहिंसेची साधना	रिचर्ड. बी. प्रेग	६६

अहिंसेची साधना

- ★ रिचर्ड. बी. ग्रेग
- ★ विनोबा भावे
- ★ किशोरलाल मश्रूवाला
- ★ काका कालेलकर
- ★ दादा धर्माधिकारी

संपादक

वामन चोरघडे

मला काय हवें !

मी शांततापरायण मनुष्य आहे. शांततेवर माझी श्रद्धा आहे. तथापि वाटेल ती किंमत देऊन मी शांतता विकत घेऊं इच्छित नाहीं. तुम्हांला फत्तरांतून जी शांतता दिसते, ती मला नको. थडग्यांमध्ये जी दिसते तीहि शांतता मला नको. जी शांतता मी अपेक्षितों ती मनुष्याच्या हृदयांतील होय. ती ढळत नाहीं. सर्व दुनिया मारायला उठली तरी सर्वशक्तिमान ईश्वराची शक्ति तिचें रक्षण करीत असते

*

*

*

*

माझी अहिंसा हा एक वैज्ञानिक प्रयोग आहे. वैज्ञानिक प्रयोगांत अपयशाला थारा नाही. अपेक्षित परिणाम पदरीं पाडून घेतांना अंतराय हे येणारच. परंतु त्यांतूनच बहुधा मोठमोठे वैज्ञानिक आविष्कार झालेले दिसून येतात. तुम्ही जर अहिंसेचा अवलंबच करूं इच्छित असाल तर या प्रकारच्या निष्ठेनें मी सांगितलेला हा अहिंसेचा प्रयोग तुम्हांला केला पाहिजे.

अशा प्रकारच्या अहिंसेच्या साधनेचें एक गमक म्हणून—अहिंसेचे प्रतीक म्हणून चरख्याशिवाय दुसरें कोणतेंहि श्रेष्ठ साधन मी आपणाला सांगू शकत नाहीं.

—गांधीजी

२३-४-३९

१ हिंसेतून अहिंसेकडे

“ प्रत्यक्ष कार्याच्या दृष्टीने हिंदुस्थानच्या प्राकृतिक आणि सांस्कृतिक स्वभावांत—स्वभावाचे असे दोन भेद मी सोईसाठीं करतो—अहिंसेबाबत कांहीं अनुकूल अशी विशेषता आहे काय ? ” हा बापूंनी आपल्या समोर ठेवलेल्या प्रश्नाचा भावाचे समजला पाहिजे. तत्त्वतः किशोरलालभाईंनी सांगितलें तें उघडच आहे. अमुक एका देशांतील जनता प्रकृति—स्वभावानें अहिंसक आणि दुसऱ्या देशांतील हिंसक असा तात्त्विक भेद करतां येत नाही. प्रकृति सर्वत्र एक आणि त्रिगुणात्मक आहे. सत्त्व, रज, तम सगळीकडेच पहायला सांपडतात. ह्या देशांत जन्मल्यानेंच कांहीं विशेषता अंगां येते असें नाही. येथल्या हवापाण्यांतच कांहीं खास गुण मानतां येत नाही.

तथापि हिंदुस्थान आणि युरोप यांच्यांत तत्त्वतः भेद नसूनहि ह्या दोहोंच्या आजच्या स्वभावांत भेद आहे. युरोपांत आतां अलीकडे सुरू होऊं लागलेले प्रयोग करून करून हिंदुस्थानचा आजचा स्वभाव बनला आहे. वृद्ध आणि युवक यांच्या स्वभावांत ज्या प्रकारचा भेद असतो तसला भेद हिंदुस्थान आणि युरोप यांच्या स्वभावांत आहे. हें थोड्या विस्तारानें स्पष्ट करतो.

किशोरलालभाईंनी सांगितलें कीं मोठी लोकसंख्या आणि विशाल देश ही अहिंसेच्या दृष्टीनें आमची एक अनुकूल विशेषता आहे. आमची संख्या मोठी कां आहे ? इतकी मोठी संख्या आणि एवढा मोठा देश असण्याचें कांहीं विशेष कारण अवश्य असलें पाहिजे. तें कारण आपल्याला वर्तमानकाळांत सांपडायचें नाही. स्वाचा शोध आपल्याला प्रागैतिहासिक काळांत करावा लागेल. इतिहासाच्या पुस्तकांत तें सांपडणार नाही. एका युरोपांत आपण अनेक लहान लहान राष्ट्रे पाहतो. जर्मनीची लोकसंख्या सातआठ कोटींची, इंग्लंडची चार कोटींची आणि इतर देशांची तर दोन दोन तीन तीन कोटींचीच आहे. मग आमची लोकसंख्या तीस-चाळीस कोटींची कशी झाली ? आमची संतानोत्पादनाची शक्ति तर कांहीं अधिक नाही. आम्हीं हिंसेचे आणि वेगळे राहण्याचे अनेक प्रयोग केले आणि त्यांत

अयशस्वी झाल्यावर आमचें एक मोठें राष्ट्र बनविलें. हा सारा प्रागैतिहासिक इतिहास आहे. तुम्हीं त्याला काल्पनिक इतिहास म्हणुं शकतां, परंतु आहे तो इतिहासच.

आज युरोपांत चाललेल्या युद्धांत जीं राष्ट्रे लढून राहिली आहेत त्यांच्यांत आणि आमच्या येथील प्रांतांत काय फरक आहे ? उलट मी तर म्हणतो कीं इथें उदाहरणच द्यायचें तर, कर्नाटक आणि महाराष्ट्र यांच्यांत जितका फरक आहे त्यापेक्षा फ्रान्स, इंग्लंड आणि जर्मनी यांच्यांत तो कमीच आहे. त्यांची लिपी सुद्धां एक आहे. धर्म आणि संस्कृति तर एक आहेच. परंतु असें असून ते आपापलें वेगळें छोटें राष्ट्र मानतात. आमच्या इथें तर आठवडा प्रमुख लिप्या आहेत. एकेक लिपी शिकण्यांत दोनदोन महिने निघून जातात. इतकें असूनहि आम्ही आमचें एक राष्ट्र मानतो.

इतका मोठा हिंदुस्थान एक राष्ट्र कसा बनला ? एकाएकीच बनला काय ? काहीएक प्रयोग न करतां अकस्मात् आपोआपच एक झाला काय ? हें कसें शक्य आहे ? युरोपांतील राष्ट्रे देखील लढून लढून जेव्हां थकून जातील तेव्हां आर्थां आपला राष्ट्र-संघ (फेडरेशन) बनवतील. फेडरेशनची भाषा तर आजच सुरू होऊन गेली आहे. निरनिराळीं राष्ट्रे एका सूत्रांत बांधलीं जातील आणि मग हजारपांचशें वर्षांनंतर त्या सर्वांचें एक राष्ट्र बनेल. आणि आजचीं राष्ट्रे त्याचे प्रांत बनतील. हिंदुस्थानांतहि असेंच झालें असेल. असें आपण मानणार नाहीं तर आपण नीट विचार करीत नाहीं असें ठरेल.

संस्कृतच्या माझ्या संबंध वाचनांत “ दुर्लभं महाराष्ट्रे जन्म ” किंवा “ दुर्लभं सौराष्ट्रे जन्म ” असें वचन कुठेंच आलें नाही. “ दुर्लभं भारते जन्म ” हेंच वचन येतें. वेदांमध्ये देखील आमचा देश समुद्रापासून हिमालयापर्यंत असल्याचें सूचन आहे.

विविध प्रवृत्तींच्या लोकांचा हिंदुस्थान एक राष्ट्र बनला आहे. आणि बाहेरच्या लोकांनीहि त्याला एक मानलें. हें सारें अनेक संघर्षांनंतरच झालें आहे. आम्हीं सहजासहजी एकराष्ट्र बनलों नाही. हिंसेचे अनेक प्रयोग केल्यांनंतरच बनलों. आजचीं राष्ट्रे जे खेळ खेळून राहिली आहेत, ते सारे खेळ आम्हीं खेळून चुकलों आहोंत. आणि आतां आमचें एक संयुक्त कुटुंब झालें आहे.

याचा अर्थ असा नाही की आम्ही एकमेकांशी लढण्याचें सोडलें आहे. इतिहासकाळांतहि आम्ही लढलों. रजपूत व मराठे लढले. बंगाल ओरिसा इत्यादी-वर मराठ्यांनीं हल्ले केले. परंतु हे सर्व अंतःकलह (सिव्हिल वॉर्स) म्हटले गेले. आम्ही सुद्धां त्याला यादवी म्हणतो. आणि लोकांहि तेंच म्हणतात. परंतु जर्मनीच्या आणि फ्रान्सच्या लढाईला कोणी आपापसांतली लढाई म्हणत नाही. ती एका राष्ट्राची दुसऱ्या राष्ट्राशी लढाई समजण्यांत येते.

“ हिंदुस्थानांत बाहेरच्यांचें आक्रमण कसें यशस्वी झालें ! ” याचें एकच उत्तर मला माहीत आहे आणि तें म्हणजे लोभ. मनुष्याचा मुख्य आणि विशेष दुर्गुण व शत्रु लोभच आहे. काम-क्रोध पशुंतहि आहेत. मनुष्य त्यांना थोडें फार संयमांत ठेवूं शकला आहे. परंतु त्यानें लोभ मुळींच जिंकला नाही. मनुष्यांत पशूपेक्षां लोभाची मात्रा अधिक आहे. आम्ही आमचें एक राष्ट्र तर बनविलें. परंतु त्या बरोबरच लहान लहान जातिहि निर्माण केल्या. त्यांत आमचा संकुचितपणाचा भाव प्रगट झाला. तोहि लोभमूलकच आहे.

हिंदुस्थान ह्या लोभामुळेंच परतंत्र झाला आहे. हिंदुस्थानाला मुसलमानांना अथवा इंग्रजांनीं जिंकलें नाही. त्यांनीं आम्हांला जिंकलें त्यांत सुद्धां आमचा विशेषताच प्रगट होते. कांहीं लोक म्हणतात, “ लाख-सवालाख इंग्रज आणि तीस-चाळीस कोटी हिंदी लोकांवर राज्य करतात ? इतक्या शेळ्यांमैक्या सुद्धां तितक्या धनगरांना पाळणें जड जाईल. ” एक लाख मेंढपाळांकडून चाळीस कोटी मेंढ्या आवरल्या जाणार नाहीत. कारण त्या पशु आहेत. पण आम्हांला अधिक व्यवस्थापकांची जरूरच नाही. कारण हिंदुस्थान व्यवस्थित आणि सभ्य लोकांचा देश आहे. पूर्वी सुद्धां आम्हांला व्यवस्थापकांची जरूर नव्हती. आणि आजहि नाही. अनुभवानें आमच्या रक्तांत तेवढी सभ्यता मुरलेली आहे. जरी अजून हिंसेवरील आमचा विश्वास पुरा उडून गेलेला नाही, तरी आपसांत लढत राहणे लोभाचें नाही, हिंसेंत कल्याण नाही, हें ज्ञान राष्ट्रीय दृष्टीनें आम्हांला झालें आहे. इथली आणि दुसऱ्या राष्ट्रांतली व्यक्ति व्यक्ति म्हणून सारखीच आहे. परंतु जमात म्हणून पाहिल्यास आमच्या राष्ट्रांत विशेषता आहे.

आम्ही हजारों वर्षांपासून परतंत्र आहोंत याचेंहि एक विशेष कारण आहे. आम्ही अल्पसंख्येची बनून स्वतंत्र होऊं इच्छीत नाहीं म्हणून परतंत्र आहोंत. ह्या

विशेषतेबद्दल अभिमानहि वाढणें शक्य आहे. “ गुलामगिरीचा अभिमान ” ही वस्तु कोणाला विचित्र वाटेल. आम्ही आमचे प्रांत वेगवेगळीं राष्ट्रे मानून घेतले असते तर कदाचित् त्यापैकी कांहीं प्रांत “ स्वतंत्र राष्ट्र ” म्हणून दिसलें असतें; परंतु आमचा संकल्प होता कीं आम्ही भारत एक राष्ट्र सिद्ध करूं; मग कितीहि काळपर्यंत परतंत्रता सहन करावी लागली तरी चालेल. लहान लहान राष्ट्रे कायमचीं स्वतंत्र राहूं शकत नाहीत हें आपण आज प्रत्यक्ष पहात आहोंत. आम्ही छोटीं छोटीं राष्ट्रे बनवून अल्पसंतोषी राहण्याचें पत्करलें नाही. म्हणून आज परतंत्र दिसतो. त्या दृष्टीनें आमची परतंत्रताहि आमच्या राष्ट्रीयत्वाचें चिह्न आहे. आम्ही एक कुटुंब म्हणून राहण्याचा निश्चय केलेला आहे.

मी हें सर्व व्यक्त भाषेंत तुमच्यासमोर मांडीत आहे. आमच्या जनतेनें अशा प्रकारें व्यक्त स्वरूपांत विचार करून हें ठरविलें असें नाही. जनता असा विचार करीत नाही. अनुभवानें हें तत्त्व तिच्या रक्तांत मुरलें आहे.

आमच्या देशांतील जनता वास्तविक पाहतां गुलाम झालीच नव्हती. आमचे राजे बदलले, राज्यें बदललीं, हिंदू गेले व त्यांच्या ठिकाणीं मुसलमान आले. त्यानंतर पुनः हिंदू आले. तरीहि जनतेच्या स्थितींत कांहींच फरक पडला नाही. जों पर्यंत आमच्या ग्रामपंचायती कायम होत्या तोंपर्यंत जनता स्वतंत्रच होती. ग्रामपंचायती नाहीशा झाल्यापासून आम्ही खरोखर परतंत्र झालों.

सारांश, अनुभवानें आम्ही हें समजून गेलों कीं संतोषानें आणि आनंदानें रहायचें असेल तर विनाकारण लहान लहान राष्ट्रे बनवितां कामा नये; आणि आपापसांत लढतां कामा नये. अहिंसेचा हा सिद्धांत अनुभवानें आमच्या गळीं उतरला आहे. शास्त्रीय रीतीनें आम्ही त्यावर विचार केलेला नाही. आणि तो आचारांत सिद्ध करणें तर अजून बाकीच आहे.

अहिंसेचा विचार करतांना आपणाला आहाराचा प्रश्न अजीबात सोडून चालायचें नाही. निरामिष आहार अहिंसेला अत्यंत अनुकूल आहे. तेवढ्यानेंच माणूस अहिंसक बनतो असें नाही. पण आहाराचा योग्य उपयोग करून घेतला तर अहिंसेला तो पोषक होऊं शकतो यांत शंका नाही. हिंदुस्थानांत मांसाहाराचा त्यागहि आमच्या प्रकृति-स्वभावानेंच झाला असें नाही. आम्ही आमचा आहारहि अनुभवानें निश्चित केला आहे.

आजची युरोपची दशा पहा. चारशे वर्षांपूर्वी तिथे जितके मांस मिळत होतं तितके आतां मिळत नाही. तिथे लक्षावधी प्राण्यांची खाण्यासाठी कत्तल केली जाते. दक्षिण अमेरिकेंतून मांसाचे डबेच्या डबे भरून येतात. रोजच्या रोज आम्ही लाखों जनावरें खाऊं लागलों तर तीं किती दिवस पुरतील ? जनावरांची संख्या कमी होऊं लागली आहे. म्हणून मांसहि त्या मानानें कमी मिळू लागलें आहे. हें पाहून आतां डॉक्टर लोक दुधाची विशेषता सांगू लागले आहेत. आमच्याप्रमाणें तेहि आतां दुधाचा महिमा गाऊं लागले आहेत.

हा सगळा अनुभवाचा परिणाम आहे. हिंदुस्थाननें ह्या साऱ्या अनुभवानंतरच दुधाची पवित्रता मानली आहे. दूध पवित्र कां ? तर आम्ही त्याच्या आधारानें मांस सोडूं शकतो म्हणून. दुधानें आमच्यावर जो उपकार केला आहे तो भाजी-पाल्यानें केला नाही. संत्र्यासारखें फळ सात्विक असो परंतु मांस सोडण्याची शक्ति यांत नाही. म्हणून दूध प्राणिजन्य असूनहि कृतज्ञतापूर्वक आपण त्याला पवित्र मानतो.

सारांश, हिंदुस्थान हा एक फार प्राचीन देश आहे. आम्ही प्रागैतिहासिक काळी हिंसेचे अनेक प्रयोग केले आहेत. त्यांच्या परिणामी अहिंसा आमच्या रक्तांत दाखल झाली आहे. जर आपण ह्या अहिंसेचें संगोपन केलें नाही तर आपली हजारों वर्षांची साधना व्यर्थ होऊन आपण भित्रे बनूं आणि संभव आहे, पार-तंत्र्यांतच आपल्याला आनंद वाटूं लागेल.

२ अहिंसा

१ आदर्श

२ सिद्धांत

३ साधना

१ आदर्श:—

(१) जीवनाचा खरा आधार अहिंसाच होय. हिंसा नव्हे.

(२) ' मी ' आणि ' माझे ' या संकुचित कक्षेत जखडले गेल्यामुळेच हिंसा निर्माण होते. या कक्षेचा अव्याहत विस्तार करीत राहण्यांतच अहिंसेची साधना आहे.

(३) यच्यावत प्राणिमात्र सर्वे सारखेच आहेत. आत्मा सर्वांतरीामी एकच आहे; तथापि अहिंसेची साधना मानवासाठी असल्यामुळे येथे मानवाबद्दलच विचार केला पाहिजे.

(४) अखिल मानव समाज एकाच कोटीत गणला जातो. स्त्री, पुरुष हेहि समान योग्यतेचेच आहेत. देश, राज्य, वंश, रंग, वर्ण (धंदा) जात, धर्म, शिक्षण, भाषा, लिपि या व अशा सारख्या भेदामुळे मानव समाज विभागला गेला आहे. त्याचे निरनिराळे गट बनलेले आहेत. या विभागणीमुळे त्या त्या गटांत किंवा तदंतर्गत व्यक्तीत भिन्नत्व व वैशिष्ट्य निर्माण झाले आहे.

(५) हे भेद, व ही वैशिष्ट्ये टाळणे किंवा दृष्टिआड करणे शक्य नाही हें खरें. पण त्याबद्दल गर्व किंवा दुरभिमान बाळगणे मात्र इष्ट नाही. हे भेद आणि विशेषता जोपर्यंत मनुष्य जातीच्या कल्याणासाठी व सुखसंवर्धनासाठी मदत करितात, तोवरच त्यांचे जतन करून त्यांना बाढ दिले पाहिजे. मानवांच्या सेवेकडेच त्यांचा विनियोग झाला पाहिजे. आणि ही वैशिष्ट्ये ज्या क्षणी मनुष्यजातीस त्रासदायक होतील त्या क्षणी त्यांना कटाक्षाने सोडून देण्यांतच अहिंसेची साधना आहे. सर्व भेद, अवधी वैशिष्ट्ये नामशेष करून अखिल मानवजातीला नव्या साच्यांत ओतण्याचा प्रयास करणे निरर्थक आहे. हिंसेशिवाय असले काम साधूंहि शकत नाही.

(६) ह्या भेद आणि वैशिष्ट्यांतून अधिकार किंवा प्रौढी निर्माण होतां नये. भेद आणि विशेषता आहे म्हणूनच मानवी कर्तव्ये पण निर्माण झालेली आहेत. एकाला दुसऱ्याप्रत कांही तरी कर्तव्य असतें. या मधूनच सर्वधर्मसमभाव,

अस्पृश्यता निवारण, भोजनादि व्यवहारांत एक पंगत इत्यादि आचार अहिंसेच्या साधनेसाठी आवश्यक म्हणून उत्पन्न होतात.

(७) मानवकुटुंबांतील प्रत्येक व्यक्तीच्या सुखासाठी व कल्याणास्तव मनुष्य-व्यवहारांतून हिंसा अजिबात नाहीशी करणे आवश्यक आहे.

(८) एका जमातीने हिंसा केली असता तिच्यावर सुड म्हणून अथवा तिच्यापासून आत्मरक्षण म्हणून हिंसा करण्याची प्रेरणा दुसऱ्या पक्षाच्या मनांत उद्भवते. हिंसेचा निकाल हिंसेनेच करण्याची वृत्ति अशा रितीने मानव परिवारांत घुसली आहे.

(९) परंतु या वृत्तीने हिंसा थांबत नाही. उभय पक्षांत न्याय्य संबंधहि प्रस्थापित होत नाहीत व अंती परिणाम असा होतो की हिंसा करणारे पक्ष आपले, आपल्या मुलामाणसांचे आणि सर्व मानव परिवाराचे नुकसान करितात.

(१०) यास्तव कितीहि अघोर कर्म घडले असले किंवा कसाहि घोर अन्याय झाला असला, तरी त्याच्या प्रतिकारासाठी हिंसेची योजना कधीच करता नये. हिंसेचे मार्ग अजमाविण्याच्या वृत्तीचा प्रतिरोध करण्यांतच अहिंसेची साधना घडते.

(११) जीवनाचे धारण, पोषण आणि विकसन योग्य प्रकारे करण्याचा शक्ती अहिंसेत भरली आहे, आणि असली पाहिजे. म्हणून ज्या अन्यायाच्या किंवा घोरकर्माच्या विरुद्ध हिंसक उपाय अमलांत आणण्याची इच्छा होते, त्याच्या-विरुद्ध अमलांत आणण्याजोगे अहिंसक उपायहि असलेच पाहिजेत. जो प्रामाणिकपणे अहिंसेची साधना करील तोच ते उपाय शोधू शकेल.

(१२) जीवनातील प्रत्येक व्यवहार अहिंसेच्या द्वाराच चालायला हवा. अमुक एका क्षेत्रांत अहिंसेने भागणार नाही ही अभ्रद्धा आम्हांला आमच्या मनांतून काढून टाकली पाहिजे. आणि ती समाजामधून सुद्धा नाहीशी करण्याचा ध्यास केला पाहिजे. जोपर्यंत अन्याय नष्ट होत नाही तोपर्यंत अहिंसेची साधना अपुरीच मानली पाहिजे.

(१३) एतदर्थ आम्हांला सभ्यतेच्या किंवा संस्कृतीच्या बाबत आमच्या ज्या प्रचलित कल्पना, धारणा, समजुती आहेत त्या बदलव्या लागतील, त्याची तयारी केली पाहिजे.

२. सिद्धांतः—

अहिंसेची जी कांही साधना आजवर घडली आहे त्या वरून अहिंसेचे अंग म्हणून खालील सिद्धांताचा समावेश करता येईल.

[१] भोगविलास व ऐषआराम यांची लालसा हिंसेशी निगडित आहे. उलटपक्षी, साधेपणा संयम, सहनशीलता आणि शरीरश्रम अहिंसेला पोषक आहेत.

[२] मोठी, विपुल व भरीव साधनसामुग्री आणि दिपविणारे भोगविलास यासाठी लागणारी चीजवस्तू उपलब्ध करून देणारी संस्कृति हिंसेवाचून एकतर प्रस्थापित होऊ शकत नाही आणि टिकू शकत नाही.

[३] या भक्क्यांत किंवा भडकपणांत संस्कृतींचे रूप पाहणेंच मुळां चुकीचें आहे. खऱ्या संस्कृतीमुळे कुटुंबांतील दरेक इसमाचें जीवन साधें, संयमी, कष्टाळू भरीव तसेंच निरोगी, निर्भय, स्वाभिमानी व मधुर झालें पाहिजे. हीच खरी सर्वोदयसंस्कृति. अशा संस्कृतीची प्रतिष्ठा अहिंसेनेच शक्य आहे.

[४] अव्यवस्था, अराजकता अथवा विघटना, संघाचें विलग होणें हें अहिंसक संस्कृतीचें उद्दिष्ट नव्हे. तर सर्व प्राणिमात्रांशी एवढेंच काय पण जनावरां-शीहि ऐक्य साधणें हा या संस्कृतीचा उद्देश आहे. आम्ही मोठमोठ्या कामाच्या वेळींच या ऐक्याकडे लक्ष देऊं म्हटलें तर भागणार नाही. [अभंग] सिद्धांत लहानांत लहान जीवाला सुद्धां इष्ट जीवनाची संधी देण्यांतून प्रगट झाला पाहिजे. हें ध्येय डोळ्यासमोर ठेवूनच वेळेवेळीं केंद्रीकरण आणि विकेंद्रीकरण (Centralisation and decentralisation, तसेंच शक्तियंत्र व शरीरयंत्र (Machine Power and man Power) यांच्या मर्यादा परिस्थितीनुरूप ठरविल्या पाहिजेत आणि वेळेवेळीं त्यांचें शोधन झालें पाहिजे.

[५] अहिंसेची साधना सफल व्हावयाला बहुसंख्य संघटनाच हवी असें नाही. अहिंसेच्या सेवकानें आपल्या जीवनांत अहिंसेचे स्वतंत्र प्रयत्न करायला हवेत. विशेषतः आपल्या आचरणानें त्यानें इतरांना अहिंसेकडे आकर्षित केलें पाहिजे. पण एखादें संघटन बनविणेंच मुळां चूक, त्याचें महत्त्व तें काय ? अशी मात्र त्याची समजूत असतां कामा नये. अहिंसेच्या साधकानें लोकांच्या सहकार्याची पर्वा करायची नाही असा यांतून अर्थ काढणें चूक आहे.

[६] सत्याप्रस्थाकरितां अहिंसा ही केवळ परमधर्मच नाही तर स्वधर्महि आहे. म्हणून सुखदुःखाचा, नफानुकसानीचा, जयापजयाचा, सुखैव अंगिकार

करावयास त्यानें कचरतां नये. एवढेंच काय पण प्रसंगी प्राणहि बेचावा लागला तरी चळतां कामा नये. या प्रकारची निष्ठा बाणण्यासाठी ईश्वरोपासनेची व श्रद्धेची गरज आहे. ईश्वर, आत्मा किंवा विश्वतत्वाचें यथार्थ ज्ञान, तसेंच अभय सेवावृत्ति आत्मसंमानादि गुण आणि प्रार्थना, यम, नियम, प्रेम यांनी युक्त अशी जीवननिष्ठा या तिन्हीतूनहि श्रद्धा उत्पन्न होते.

३ साधना-आचरण.

[१] वर दिलेले आदर्श व सिद्धांत सफल व्हावेत म्हणून आवश्यक जीवन-परिवर्तन व तत्प्रीत्यर्थ करावा लागणारा त्याग किंवा बलिदान यासाठी अहिंसेच्या साधकानें सदैव तयार असावे.

[२] आपल्या व्यक्तिगत जीवनांतच सर्वप्रथम त्यानें अहिंसेची योजना केली पाहिजे. नात्यांशी, मित्रांशी, शेजाऱ्यापाजाऱ्यांशी आणि भोवतालच्या समाजाशी त्यानें वर्तन अहिंसामय असलें पाहिजे. या सर्वांशी होणारी त्याची वर्तणूक प्रेमपूर्ण असली पाहिजे. त्यांच्याशी एखाद्या मुद्यावर जर त्याचा मतभेद झाला किंवा त्याचें एखाद्या बाबीतलें वागणें जर त्याला गैर वाटलें तर त्यापासून त्यांना परावृत्त करतांनाहि अहिंसेचाच त्यानें उपयोग केला पाहिजे. इतकेंच नव्हे तर आपलें शरीर, धन अथवा अब्रू ह्यांचा प्रश्न अद्भुत असतां तन्निवारणार्थ साधकानें कोर्टकचेऱ्या किंवा पोलीस यांच्याकडे दाद मागतां कामा नये.

(३) स्वतःची किंवा स्वजातीयांची मालमत्ता, प्राण व प्रतिष्ठा यांचा बचाव करण्यासाठी अथवा तंटेबळेडे गोळा करून हिंसक उपाय योजावयाचा विचार देखील त्यानें मनांत आणतां नये. उलट असले प्रश्न सोडविण्यासाठी अहिंसेचाच मार्ग शोधला पाहिजे. प्रसंग पडलाच तर प्राणांतिक संकटें किंवा मृत्यूहि पत्करण्याची त्याची तयारी असायला पाहिजे.

(४) व्यक्तिगत व सामाजिक जीवनांत हिंसा घडते किंवा घडण्याचा संभव निर्माण होतो. तो कां म्हणून ? याचें खरें कारण शोधून काढण्याचा तो सारखा प्रयत्न करीत राहील. हिंसेच्या मार्गानें जाणाऱ्या अथवा तिचें अवलंबन करण्याचा इरादा करणाऱ्या पक्षांमध्ये विचारणीय मुद्दा असला तर तो नजरेआड करणार नाही. एवढेंच नव्हे तर समाजालाहि त्याची जाणीव करून देईल आणि

त्यांची गाऱ्हाणीहि दूर करण्याचा तो प्रयत्न करील. याप्रकारें समाजाला वळविण्यांत त्याला यश आलें नाहीं तर तो हिंसेचा अवलंब करणाऱ्या पक्षांकडे जाऊन त्यांना अहिंसक उपाय योजण्याची विनंती करील, आणि इतकेंहि करून यश नव आलें तर दोन्ही पक्षांविरुद्ध सत्याग्रहाच्या अनुष्ठानाचा योग्य मार्ग तो शोधील.

(५) लोकांवर आपत्ति कोसळली असतां स्वतः धोका पत्करूनहि तो त्यांच्या मदतीला धावून जाईल.

(६) या सर्व गोष्टी त्याला कळतात याचें बाह्य प्रत्यंतर म्हणून साधकानें खालील गोष्टींचा अवलंब करीत रहावें.

क त्यानें अस्पृश्यता, उच्चनीच भेदभाव आणि पंक्तिभेद सपशेल सोडला पाहिजे.

ख जातगोत, प्रांत, संप्रदाय, भाषा यामुळें निर्माण होणाऱ्या संकुचित अभिनिवेशापासून त्यानें सर्वतोपरी अलिप्त असलें पाहिजे.

ग त्याच्या मनांत सर्वधर्माबद्दल समतेची सहजभावना असली पाहिजे.

घ त्यानें शुद्धचरित असावें.

च त्यानें नेमानें कांतावें, खादी वापरावी, ग्रामोद्योगाला प्रोत्साहन द्यावें.

छ सार्वजनिक सेवेंत आणि विशेषतः रचनात्मक कार्यांत त्यानें नेमानें भाग घ्यावा. त्यासाठीं मेहनत करावी, झीज पण सोसावी.

ज सार्वजनिक संस्थांतून काम करीत असतांना अधिकारलालसेचा त्याला विटाळ देखील व्हायला नको बनवाबनवी अथवा खुशामत करून अधिकार मिळविण्याची यातायात तर तो कधी करणारच नाहीं. हेच काय पण अहिंसेपार्यां. केषाही महत्वाची जागा असली तरी तिचा त्याग करायला तो तत्पर राहील.

३ अहिंसेची सहजप्रवृत्ति

१ भूमिका:

सन १९२२ किंवा २३ ची गोष्ट असेल. अमळनेर येथील तत्त्वज्ञानसंस्था घहावयास गेली होती. आता दिवंगत झालेले महाराष्ट्रांतील एक प्रसिद्ध अध्यापक त्यावेळेस तिकडे काम करीत असत. पौर्वात्य व पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचा सूक्ष्म अभ्यास करून पौर्वात्य तत्त्वज्ञान-विशेषकरून वेदांत-किती तरी श्रेष्ठ व पूर्ण आहे, हें दाखवून देण्याचा इकडील विद्वानांचा प्रयत्न आहे, असे त्यांनी मला कळविले. संस्थेची बरीच माहिती दिल्यावर त्यांनी आमच्या सत्याप्रहाश्रमाविषयी विचारपूस केली. नंतर ते म्हणाले, 'पहा, मी खरे सांगतो. राग मानू नका. आम्हांला तुमची ही अहिंसा मुळीच पटत नाही. गांधींचे हें एक वेड आहे. अहिंसा मानवस्वभावाच्या विरुद्ध आहे.'

संबंध महाराष्ट्रीय जनतेचे नसले तरी महाराष्ट्राच्या ज्या सुशिक्षितवर्गीने आजपर्यंत महाराष्ट्राचे लोकमत बनविण्याचे काम व नेतृत्व केले आहे, त्यांचे प्रतिनिधिस्वरूप म्हणून वरील मत आहे असे मानण्यास हरकत नाही.

या विद्वान वर्गीला साहित्यिक व तार्किक दोन्ही प्रकारच्या शक्तींचा कुशलतेने उपयोग करून स्वतःचे जें मत बनले असेल, त्याचा प्रचार करण्याची कला साधलेली आहे. याहून दुसऱ्या प्रकारच्या मतांवर लोकांची श्रद्धा बसविण्याकरिता या विद्वानवर्गीच्या मनांतच आधी क्रांति घडवून आणली पाहिजे. जोंपर्यंत त्यांचे मतपरिवर्तन आम्ही करू शकत नाही, तोपर्यंत सामान्य जनस्वभाव निराळ्या प्रकारचा व अहिंसाशक्तीला अनुकूल असला, तरी लोकांना निःशंक बनवितां येत नाही. सर्व चित्तशक्तींचा असा धर्म आहे की, साशंकअवस्थेत त्या कधी आपले पूर्ण व बलवान स्वरूप प्रकट करू शकत नाहीत. रोगाचे जंतु एका निरोगी शरीरांत दाखल करविणें जितकें सोपें तितकें त्यांचे तेथून उन्मूलन करणें असें सोपें नसतें, तसेंच शंका निर्माण करणें जितकें सोपें आहे, तितकें तिचे निरसन करणें सोपें नसतें. त्याला केवळ साहित्यिक व तार्किक कला पुरेशी पडत नसून बरेच प्रत्यक्ष प्रयोग वरचेवर करून दाखवून अनुभवाने पटवून देण्याची व लोकांच्या कृतींना निराळे संस्कार व वळण लावण्याचीहि जरूरी असते. तेव्हां अशा कामी

अहिंसा शक्तीचा पुरस्कार करणारे साहित्यिक व तर्कशास्त्री यांचा फारसा उपयोग नसून त्या शक्तीच्या कुशल सेनापतींचा अधिक उपयोग होणार आहे. त्यांनी आपल्या अहिंसेच्या प्रयोगाच्या द्वारे विद्वानांचे मतपरिवर्तन करण्याचा प्रयत्न करावा. ते साधेलच, असे म्हणतां येत नाही. कारण, एक वेळ लहानपणापासून बनलेले मत सहसा बदलत नाही. मत बदलले तरी स्वभाव बदलत नाही व बदलण्याचा प्रयत्न करणाऱ्याविषयी मत्सर वाटण्याचाहि संभव असतो. बाब केवळ मताची नसून स्वभावाची असल्यामुळे मतपरिवर्तन करण्याकरितां प्रयत्न करणाऱ्याचा रागहि येतो; पण हल्लींच्या विद्वानांचे मत न बदलले, तरी अहिंसेचे सफल प्रयोग नवीन पिढीला निराळे वळण लावण्यास उपयोगी पडतील व साधारण जनतेच्या बुद्धीला लवकर पटूं लागतील.

तेव्हां ज्यांना आज अहिंसा पटली आहे त्यांनी ज्या विद्वानांना ती पटत नाही त्यांचे साहित्य व तर्कद्वारा मतपरिवर्तन करवून आणण्याच्या भानगडीत पडण्यापेक्षां स्वतः अहिंसेचे सफल प्रयोग करून दाखविण्याचा व नव्या पिढीत अहिंसा-वृत्ति निर्माण करण्याचा प्रयत्न करावा असे मला वाटते. पृथ्वी आपल्याभोवती व सूर्यभोवती फिरत आहे असे मानणाऱ्या लोकांना एके काळी विद्वान लोक वेडे समजत. वायूपेशा भारी वस्तूचे बनलेले विमान हवेत उडूं शकेल हें एका काळच्या वैज्ञानिकांना असंभवनीय वाटत असे. तसेंच आज अहिंसेचे आहे. अहिंसा ही साधारण जनस्वभावाच्या विरुद्ध आहे, विकासवादी वैज्ञानिकांनी निरूपण केलेल्या, प्राणिमात्रांत असणाऱ्या आत्मरक्षणाच्या प्रेरणेतून हिंसेचा उद्भव आहे व त्याअर्थी अहिंसा ही निसर्गाविरुद्ध आहे इ. अभिप्राय मानसशास्त्री, विज्ञानशास्त्री इत्यादिकांनी जोरानें प्रकट केले, तरी ज्यांना अहिंसा पटली आहे, त्यांनी शांतपणे आपल्या अनुभवाच्या मार्गानें पुढेपुढें पाऊल टाकीत गेले पाहिजे.

२ सामाजिक वैशिष्ट्यांच्या बाबतींतील भ्रम

प्रत्येक माणसाची एक विशिष्ट प्रकृति असते. एकेका समाजाचीहि एक विशिष्ट प्रकृति असते, असे म्हणण्याचा प्रघात आजकाल पुष्कळच वाढत चालला आहे. महाराष्ट्रीय स्वभाव अमुक, गुजराती अमुक, बंगाली लोक असे, कानडी तसे, मुसलमान झाला म्हणजे अमुक असावयाचाच, असलीं मते आम्ही अलीकडे फारच बोलूं लागलों आहोत. गुजरात्यांनी महाराष्ट्रिणांविषयी

किंवा महाराष्ट्रियांनी गुजराती लोकांविषयी अमुक समजूत करून घेणे, हा अल्प अनुभवाचा परिणाम होय. शहाण्या लोकांनी तसे विचार पसरवू नयेत व आपल्या लोकांच्या अशा समजूती दूर करण्याचा प्रयत्न करावा. अशा समजूतीमुळे फायदा कांहीच होत नाही. त्यामुळे आक्षेपित समाजाच्या लोकांचा स्वभाव कांही निराळ्या प्रकारचा बनतो, असे नाही. उदाहरणार्थ, महाराष्ट्रांत अशी समजूत असली की, गुजराती लोक भावनाप्रधान असतात, किंवा देशस्थांत समजूत असली की, कोकणस्थ भावनाशून्य असतात, किंवा कोकणस्थांची समजूत असली की, देशस्थ गैरशिस्त असतात, तर त्यामुळे जे गुजराती व्यवहारकुशल असतील, जे कोकणस्थ भावनाप्रधान असतील, किंवा जे देशस्थ व्यवस्थित असतील त्यांना निराळे वळण लागण्याचा संभव नाही.

पण जेव्हां एका समाजाचे लेखक व वक्ते स्वतःच्या लोकांविषयी असे उद्गार काढू लागतात की, आम्ही असे किंवा तसे, आम्हांस अमुक पटेल, अमुक पटणारच नाही. आमच्या रक्तांतच अमुक आहे किंवा अमुक नाही, आमची अमुक परंपरा आहे, तेव्हां ती एक भयंकर बाब बनते. कारण तशी गोष्ट वारंवार सांगत राहिल्याने ते स्वभावसंस्कार नसले, तरी असले उद्गार ऐकत राहणाऱ्यांवर हळुहळू त्याचा परिणाम होतो. गांधी गुजराती म्हणून आम्हांला नको, अहिंसा भावनामय म्हणून आम्हांला नको, लोकमान्यांनी अहिंसा सांगितली नाही म्हणून ती आम्हांला नको, समर्थांच्या राजकारणांत हिंसेला किंवा मुसलमानांविषयी द्वेषाला मान्यता आहे, म्हणून आम्हांस अहिंसा किंवा ऐक्याच्या गोष्टी नकोत, तुकाराम महाराजांनी हिंदुशांच्या नांशाला मान्यता दिली आहे म्हणून आमच्या प्रांताला अहिंसाधर्म योग्य नाही; अहिंसा ही जैन-बौद्धांची हिंदूंची नव्हे म्हणून ती आमच्याकरिता नव्हे, वगैरे संस्कार मनावर पडत राहिल्याने अहिंसावृत्ति निर्माण होणे शक्य व योग्य असले, तरी ती चित्तांत मूळ धरू शकत नाही.

सबब शहाण्या माणसांनी प्रत्येक सद्-असद्-वृत्तीला प्रांत-स्वभाव बनविण्याचा प्रयत्न करणे योग्य नव्हे. जर हिंसाच योग्य असेल तर ती केवळ महाराष्ट्रांत पक्षी बनून चालणार नाही. जर अहिंसाच योग्य असेल तर तिचा केवळ गुजरातेंत विकास होऊनहि भागणार नाही. हिंसा, अहिंसा किंवा दोहोंचे तारतम्ययुक्त

मिश्रण—जें कांही मानवोन्नतीला योग्य असेल, तें प्रत्येक माणसांत बिंबविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. हिंसा—अहिंसा, दया—क्रोध, क्षमा—दंड वगैरे श्रुति आहेत, कर्म नाहीत. श्रुतींत व्यक्तिगत विशेषता—न्यूनाधिकता—राहील, पण भौगोलिक किंवा जातीय निमित्ताने विशेषता तिच्यांत असुं नये, निदान निर्माण करण्याचा तरी प्रयत्न करूं नये. कर्मांत तसें करतां येईल. जसें, समुद्रकाठी राहणाऱ्या लोकांत परंपरागत नौकाकौशल्य निर्माण झाल्यास अस्वाभाविक कांही नाही. देशांवर राहणाऱ्या जनतेत कृषिकौशल्य निर्माण करण्याचा प्रयत्न करण्यांत हरकत नाही, पण अहिंसा—शौर्य—भय—उदारता कृपणता वगैरे गुणांच्या श्रुति सर्वत्र सामान्यपणे विकसित झाल्या पाहिजेत.

तात्पर्य हें की, अहिंसा हीनश्रुति असेल तर ती कुठेंच नसावी उदात्त असेल आणि महाराष्ट्रांनें त्यावर आजपर्यंत मेहनत घेतली नसेल तर त्यापुढे मेहनत घ्यावी. ती कमविण्याचा प्रयत्न करावा. प्रान्तीय अभिमानानें तिचा निषेध करणें तर्कशुद्ध तर नाहीच, पण स्वार्थसाधकहि नाही.

३ केवळ प्रकृत प्राणी

काम—क्रोध—लोभ—भय वगैरे प्रमाणेच अहिंसा—दया—क्षमा—औदार्य ह्या प्राणिमात्रांतील नैसर्गिक वृत्ति आहेत. अहिंसेचा अंशहि नाही असा एकदेखील प्राणी जन्मास आलेला नाही. तसेंच हिंसाश्रुतिशून्य प्राणीहि कधी जन्मास आलेला नाही.

मनुष्येतर प्राण्यांत ह्या विविध वृत्तींचा विकास प्रत्येक योनीत कांहीतरी एका विशिष्ट प्रकारचा झालेला आहे. ही गाय गरीब आहे व ही मारकी आहे, वगैरे वैयक्तिक भेद आढळून येतात खरे; पण साधारणतः ते भेद लहानशा कक्षेंत राहतात. मनुष्यांनी ज्या प्राण्यांना पाळून ठेवलें आहे त्यांच्यांतच कदाचित् हे वैयक्तिक भेद निर्माण होतात. कावळे, चिमण्या, गिधाडें, घारी वगैरे मनुष्यानें परतंत्र न केलेल्या प्राण्यांत जातिस्वभावच बहुतेक असतात. वैयक्तिक स्वभावभेद निदान लक्षांत येतील एवढे तरी नसतात.

पण माणसाची गोष्ट निराळी आहे. प्रत्येक व्यक्तीनें तसेच भौगोलिक, राजकीय, धार्मिक किंवा जातीय निमित्ताने संबद्ध असलेल्या प्रत्येक मानवसमाजानें ह्या वृत्तींचा विकास किंवा न्हास निरनिराळ्या प्रमाणानें केलेला आढळतो. मनुष्य केवळ निसर्गावलंबित राहिलेला नसल्यानें तो प्रयत्नपूर्वक स्वतःच्या वृत्तींत फरक करीत राहतो.

असें असुनाहि एका पिढींत किंवा एका व्यक्तीच्या जीवनांत तो फरक त्याला अमुक मर्यादेंतच घडवून आणतां येतो. प्रकृतिधर्म अगदीं बदलून टाकतां येत नाही. म्हणूनच गीताकारांना म्हणावें लागलें की—

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥

आणि अर्जुनाचा जातिस्वभाव ओळखून त्यास म्हणावें लागलें कीं—

यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।

मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।

कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात् करिष्यस्यशोऽपि तत् ।

तात्पर्य हें कीं मनुष्यांत निरनिराळे स्वभाव व वृत्ति निर्माण करण्याचा जरी एका बाजूनें सतत प्रयत्न प्राचीन कालापासून प्रत्येक समाजांत चाललेला आहे तरी एका कालावधींत किंवा एका व्यक्तींत त्या प्रयत्नास मर्यादित यशच मिळू शकतें. ह्या प्रयत्नानाच संस्कृते, संस्कारधर्म, शिक्षण, तालीम, सिविलिझेशन, कल्चर इ. म्हणायचें !

ह्या प्रयत्नांना आणखीहि एक मर्यादा आहे. संस्कार बदलण्याचे कितीहि प्रयत्न केले तरी मूलवृत्तीचा समूळ उच्छेद करणें कधीच शक्य नाही. म्हणजे जर अहिंसा ही मानवस्वभावाची एक मूलवृत्ति असेल, तर तिचा एक व्यक्ति किंवा एका समाजांतून समूळ उच्छेद शक्य नाही. प्रफुल्ल रूपानें न राहिली, तरी बीजरूपानें ती राहिलच. तिची वेल मोठ्या क्षेत्रांत पसरली नाही तरी लहानशा क्षेत्रांत पसरेलच. मोठी फळें तिनें न दिलीं, तरी लहान फळें देईल. एका पिढींत नाहीशी झाल्यासारखी वाटली, तरी दुसऱ्या पिढींत दिसून येईल; पण अहिंसाशून्य व्यक्ति किंवा समाज निर्माण करतां येणार नाही. तसेंच जर हिंसा ही मूलवृत्ति असेल तर तिच्या विषयीहि हेंच म्हणावें लागेल.

तेव्हां आधी शोधायचें तें हें कीं, अहिंसा व हिंसा ह्यांपैकी मानवाची मूलवृत्ति कोणती आहे व दोन्ही मूलवृत्ति असल्यास त्यांचा मेळ कसा बसवायचा ?

हें शोधण्याकरितां अहिंसा हिंसा ह्या शब्दांना निश्चित अर्थ देऊन टाकणें जरूरीचें आहे. तसें न केल्यास पुष्कळशी चर्चा व्यर्थ जाण्याचा संभव आहे.

४ हिंसा आणि अहिंसा म्हणजे काय ?

बीजरूपानें पाहिल्यास अहिंसा म्हणजे स्वतःच्या शारीरिक, वाचिक किंवा मानसिक इच्छा, कल्पना, आदर्श, सुख, गरजा वगैरे दाबून दुसऱ्या जीवाला सुख देण्यास, त्याचें दुःखनिवारण करण्यासाठीं स्वखुशीने झीज सोसण्याची वृत्ति; व हिंसा म्हणजे दुसऱ्या जीवाच्या शारीरिक, वाचिक किंवा मानसिक इच्छा, कल्पना, आदर्श, सुख, गरजा वगैरेची पर्वा न करतां स्वतःचीच सुखप्राप्ति किंवा दुःखनिवृत्ति करण्याची वृत्ति.

ह्यांत दोन गोष्टी आहेत. अहिंसेत दुसऱ्याकरितां स्वतः झीज सोसावी व त्यांत समाधान मानावें, अशी स्पष्ट मानसिक वृत्ति आहे. हिंसेत दुसऱ्यास दुःख यावें किंवा व्हावें अशी स्पष्ट वृत्ति असलीच पाहिजे, असें नाही. मात्र स्वतःस सुख व्हावें किंवा दुःख न व्हावें, व त्यामुळे दुसऱ्याच्या सुखदुःखाची पर्वा नसावी एवढें आहेच. पाहिल्यांत स्पष्ट भावना झीज सोसण्याची, दुसऱ्यांत स्पष्ट भावना स्वार्थसिद्धीची, जीवनाभिलाषेची ! ज्या वेळेस जीवनाभिलाषा सुलभपणें सिद्ध होत नाही, त्या वेळेस या बेपर्वाईतून कठोरतेचा उद्भव होतो. प्राणिमात्रांत सहजपणें असलेल्या हिंसेत परिस्थितीमुळे झालेली ही विकृति होय. ती नेहमी आवश्यक नसल्यामुळे तो प्राणिस्वभाव आहे, असें म्हणतां येणार नाही.

प्राणी ज्या वेळेस दुसऱ्याविषयी उदासीन किंवा कठोर होतो, त्या वेळेस तो हिंसक होतो. जेव्हां तो दुसऱ्याविषयी मोहानें, कारुण्यानें किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि भावनेने प्रेरित होऊन आपली उदासीनता किंवा कठोरता सोडून, त्याविषयी काळजी करू लागतो त्या वेळेस तो अहिंसक बनतो. प्रत्येक प्राण्याच्या ठायीं ह्या दोन्ही वृत्ति निसर्गतःच आहेत. जर दुसऱ्याकरितां झीज सोसण्याच्या वृत्तीचा निसर्गतः अभाव असता व ती मागाहून कमावून कृत्रिमपणें प्राप्त झालेली असती, तर जगांत प्राणिसृष्टीचा संभवच नव्हता. जतुमात्र आपल्या अपत्याकरितां, अनेकदा आपल्या जाति व बांधवांकरितां, केव्हां केव्हां इतर जातींकरितांसुद्धां नित्य व नैमित्तिकपणें स्वतः झीज सोसतो, म्हणूनच जीवांचें सर्जन व पोषण होतें. ज्या योनींत समूह जीवनांचा विकास झालेला आहे, त्यांच्यांत ही वृत्ति विशेष प्रमाणांत वाढलेली आहे. मनुष्य त्यांपैकी एक होय.

एका बाजूने पाहिल्यास मनुष्येतर प्राण्यांत स्वार्थसिद्धीच्या वृत्तीपेक्षां श्रीज सोसण्याची वृत्ति जास्त बलवान् आहे असेंहि आढळून येईल. स्वार्थसिद्धीकरितां इतर जिवांचा नाश ते करतात खरे; पण त्यात पुष्कळच मर्यादा आहे. एखाद्या टोळीस एकाच जातीच्या दोन व्यक्तींमध्ये भांडण होऊन एकमेकांचा प्राणहि ते घेतील; पण हिंस्र प्राण्यांतसुद्धां असे आढळून येत नाही कीं एका योनीच्या दोन टोळ्या एक दुसऱ्यावर आक्रमण करून युद्ध करीत आहेत. एका जातीचे उंदीर दुसऱ्या योनीच्या उंदरांचा कदाचित् नाश करीत असतील, पण एकाच योनीचे एक समूह स्वयोनीच्या दुसऱ्या समूहावर टोळ्या बनवून भांडत नाहीत. अर्थात् मनुष्येतर प्राण्यांच्या जांवनांत साधारणपणें व्यक्तिगत हिंसावृत्ति आहे. इतर योनीच्या प्राण्यांच्या नाशाकरितां एखादेवेळीं हिंसेचे तात्कालिक संघटणहि दिसून येतें, पण साधारणपणें हिंसक संघटण-संघटित हिंसा-आढळत नाही.

पण समूहजावन कंठणाऱ्या सर्व प्राण्यांत थोड्या अधिक प्रमाणांत तरी अहिंसेचें संघटण असतेंच. अहिंसावृत्तीचा परिपोष झाल्यावरच समूहजीवन कंठण्याची प्राण्याच्या ठायीं पात्रता येते म्हणा, किंवा अल्प कोणत्याहि कारणांमुळे जीवन कंठण्याची वासना निर्माण झाल्यावर अहिंसक संघटनेच्या आवश्यकतेची जाणीव उत्पन्न होते म्हणा, अहिंसेचें संघटन व समाजजीवन यांचा परस्पर समवाय-प्रबंध आहे, असें प्राणिजीवनाचें निरीक्षण केल्यास प्रत्ययास येईल.

अहिंसक संघटणाच्या बाबतींत मनुष्य हा अपवादरूप प्राणी नाही. मनुष्य अत्यंत जंगली अवस्थेंत असला किंवा अत्यंत अद्यतन 'सुधारलेल्या' अवस्थेंत असला, तरी व्यक्तींनी व्यक्ति व कुटुंबाकरितां, कुटुंबांनी जातीकरिता, जातींनी राष्ट्राकरिता, राष्ट्रांनी अखिल मानवसमाजाकरितां विवेकबळानें किंवा भावनाबळानें क्षीज सोसली तरच समाज म्हणून जगतां येईल. व्यवस्थित समाजाच्या स्थापनेचेंच दुसरें नांव अहिंसेचें संघटण असें म्हणण्यास हरकत नाही.

पण मनुष्य व इतर प्राण्यांत एक मोठा भेद आहे. ज्यांना मनुष्याने पाळून आपल्या ताब्यांत घेतले आहे ते सोडून इतर सर्व प्राणी केवळ प्राकृत आहेत. प्रकृतीच्या प्रेरणेनें ते वागतात व तिच्या नियमांच्या आधीन होऊन ते राहतात. स्वप्रकृति किंवा बाह्य प्रकृतीला बदलण्याचा ते प्रयत्न करीत नाहीत. मनुष्यहि

निसर्गनियमांच्या व निसर्ग प्रेरणांच्या आधीन आहेच. पण अंशतः तो स्व व बाह्य दोन्ही प्रकृतीत बदलहि करतो. तो बदल विकृत व संस्कृत दोन्ही प्रकारचा असतो. म्हणजे मनुष्य हा प्राकृत, विकृत व संस्कृत असा त्रिविध प्राणी आहे. त्रिगुणाप्रमाणें प्रकृति, विकृति व संस्कृति या तिन्ही कृती माणसांच्या ठिकाणी कमी-जास्त प्रमाणांत असतात.

ह्यामुळे मनुष्याचें आचरण इतर प्राण्यापेक्षां प्रत्येक बाबतींत निराळें स्वरूप धारण करतें. उदाहरणार्थ. वर जसें सांगितलें कीं एखाद्या प्राण्यांत निमित्ताचा थोडा अपवाद केल्यास हिंसेचें म्हणून स्वतंत्र संघटण नसतें. जीवनाभिलाषा असुनहि स्वजातिशत्रुत्व साधारणपणें नसतें. उलट अहिंसक संघटणानेंच जीवनाचें धारण-पोषण विशेष चांगल्याप्रकारें साधतें, अशी त्यांची श्रद्धा असावी, असें त्यांच्या वर्तनावरून दिसतें. आपलें खाद्य जीव सोडून इतर प्राण्यांना फाडून खाण्याची त्यांच्यांत साधारणपणें वृत्ति उद्भवत नाही. पण मनुष्यांत अहिंसक संघटनाचा विकास झालेला आहे, त्याचप्रमाणें हिंसक संघटनाचाहि बराच विकास झालेला आहे, व स्वयोनिशत्रुत्वाची विकृति बलवानपणें प्रकटलेली असल्यामुळे तें संघटन केवळ खाद्य किंवा पीडक प्राण्यांच्या संहाराकरितां नसून निर्दोष प्राण्यांचा संहार व विकोपास गेलें आहे.

हिंसक संघटनाचा, म्हणजे युद्धाच्या तयारीचा, प्रश्न आमच्यापुढें कां आहे, याचें कारण एकच आहे. तें हें कीं, मनुष्यांत भयंकर प्रमाणांत स्वयोनिशत्रुत्व आहे. हजारो वर्षांच्या अनुशीलनानें तो गुण मानवांत रूढ झालेला आहे. पण हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं, तो गुण कितीहि प्राचीन असला तरी त्यानें प्रकृतीची संस्कृति झालेली नाही पण विकृति झालेली आहे. ज्याप्रमाणें क्षय किंवा कुछ मनुष्यांत वेदकालापासून दिसत असलें, तरी, ते विकार आहेत, ते विकाराच राहतांल व उन्मूलनालाच पात्र समजले जातील; त्याप्रमाणें स्वयोनिशत्रुत्व आदम व ईवच्या कालापासून माणसांत उत्पन्न झालें असलें तरी तो विकार आहे व संस्कृतीचें काम त्याचें उन्मूलन करण्याचें आहे.

५ अहिंसा न्याय आणि साहाय्य

वरील सर्व विवेचन मान्य करूनहि वाचकांस एक प्रश्न उत्पन्न होण्याचा संभव आहे. “ दुर्गन्यायिनीं समाधानपूर्वक जो झोज सोसतो, त्याच्याविषयी

आम्हांला कांहीं म्हणावयाचें नाहीं. पण जेव्हां एका बाजूला स्वार्थतृप्तीची विकृत वाढ व दुसऱ्या बाजूला समाधानपूर्वक नव्हे, पण निरूपायास्तव झीज सोसण्याची परिस्थिती असेल, त्या वेळेस त्या दुसऱ्या पक्षाच्या स्थितीला प्राकृत किंवा संस्कृत यापैकी एकहि विशेषण लावतां येणार नाहीं. तीस विकृतच म्हणावें लागेल. तुमच्याच व्याख्येप्रमाणें झीज आहे, पण समाधान नाहीं, तर तीस अहिंसा म्हणतां येत नाहीं. त्याला भय, निःसहाय्यता वाटेल तें नांव द्या; पण ती विकृति आहे हें कबूल करावें लागेल. ”

ह्याप्रमाणें जेव्हां दोन्ही बाजूंस विकृति असेल, तेव्हां न्याय म्हणून एक विवेक उत्पन्न होतो. तो विवेक स्वार्थसाधुपक्षाचें संयमन व त्रस्त पक्षास मदत करण्यास निःस्वार्थी माणसास प्रेरणा देतो. चिमणी मांजराचें भक्ष्य आहे, मांजरानें चिमणी धरली तर वास्तविकपणें मांजरावर राग धरून मध्यें पडण्याचें आपल्याला कारण नसावें. पण चिमणी राजीखुषीनें मांजराचें भक्ष्य होत नाहीं, हें आपल्याला दिसतें. ती आपली प्राणहानि निरूपायानें पत्करते. म्हणून आमच्यांत न्यायवृत्ति निर्माण होऊन आपण चिमणीस सोडविण्यास प्रवृत्त होतो. असें करतांना मांजराला एखादेवेळी आमच्या हातून रडाहि सहन करावा लागेल. पण या सर्व घटनेची विवेकानें पाहणी केली तर मांजरावर रागाबऱ्याचें खरें पाहिलें तर कांहीं कारण दिसत नाहीं. उलट त्याची दया येते. तथापि असाच प्रसंग उत्पन्न झाल्यास आम्हीं दुसऱ्यांदाहि तसेंच वागूं. कारण सबल निर्बलामध्यें आपल्या स्वार्थी वृत्तीनें संघर्ष उत्पन्न झाल्यास सबलाचें नियमन व निर्बलांना मदत करावी अशी एक प्रभावी वृत्ति आमच्यांत आहे. ही अहिंसा कीं हिंसा ? शिवाय पुढे आमच्या किंवा इतर चिमण्यांच्या प्रेरणेने त्या चिमणीच्या ठिकाणीं मांजराला हाकून स्वसंरक्षण करण्याचें सामर्थ्य उत्पन्न झालें तर त्याला आम्हीं विकृति म्हणावें कीं कसें ? या सामर्थ्याच्या योगानें आम्हीं किंवा चिमण्या ज्यास्ती संस्कारी झालों असें कां म्हणूं नये ?

येथें मांजर व चिमणी भिन्न योनांतिले प्राणी आहेत, हें खरें. त्यांच्या करितां कायदा निराळा व माणसामाणसांचा निराळा, असें कदाचित् म्हणण्यांत येईल. पण तसें कां ? जर माणसांत एक व्यक्ति किंवा समूह मांजरासारखा झाला व दुसरा चिमणीसारखा झाला असेल, तर तेथेंहि तोच कायदा कां लागू होऊं नये ?

म्हणून तुमच्या अहिंसा—हिंसा विवेचनांत न्यायवृत्तीचें स्थान कुठें आहे हें स्पष्ट करा.

ह्याचा आतां विचार करूं

विचार केल्यास आढळून येईल कीं, न्यायवृत्ति ही फक्त मानुषी वृत्ति आहे. इतर प्रकृतिवश प्राण्यांत न्यायवृत्ति म्हणून एखादी प्रेरणा नाही; पण प्राण्यांत साहाय्यवृत्ति म्हणून एक प्रेरणा आहे. स्वतः कष्ट सोसुनिहि स्वयोनि किंवा इतर योनींतील दुसऱ्या प्राण्यांना मदत करणें, ही प्राणिमात्रांत असणारी एक वृत्ति आहे. तिच्याच मानुषी रूपाला आम्ही न्यायवृत्ति नांव देतो. म्हणजे न्यायवृत्ति ही प्राणिमात्रांत असणाऱ्या साहाय्यवृत्तीचें एक रूप आहे.

मादाऱ्यवृत्तीच्या क्षेत्रांत माणूस स्वतः येऊं शकत नाही. दुसरे प्राणी किंवा दुसऱ्यासह स्वतः येऊं शकतो. स्वतःकरितां खटपट करण्यांत साहाय्यवृत्ति नसून जीवनाभिलाषा—प्रकृतिधर्मगत हिंसा—आहे. इतरांकरितां खटपट करणें, ही साहाय्यवृत्ति. तीत समाधानपूर्वक स्वतः झीज सोसण्याची वृत्ति आहे सबब ती अहिंसेच्या क्षेत्रांत येते.

पण सर्व वृत्तीप्रमाणें साहाय्यवृत्तीहि मानवयोनींत विकृत व संस्कृत दोन्ही प्रकारांची झाली आहे. मूळ मुद्दा न्यायवृत्तीला हिंसक किंवा अहिंसक ठरविण्याचा नसून, तिची प्राकृत, विकृत व संस्कृत स्वरूपें कोणतीं हा आहे. न्यायवृत्ति साहाय्यवृत्ति—अहिंसेपासून निराळी नसल्यामुळे अहिंसेची शुद्धी, तिचा विकास, संस्करण परिपोष होणें शक्य आहे.

तेव्हां हा प्रश्न सोडून आपण अहिंसक संघटनांच्या मूळ प्रश्नांचा विचार करूं.

५ आत्मरक्षणाचा प्रश्न

या बाबतींत वाचक प्रश्न काढतील—तुमचें हें सर्व म्हणणें घटकाभर मान्य करतो. आमच्यापुढें प्रश्न असा कीं, स्वयोनिशत्रुत्व हा विकार असला, तरी आज मानवसमाजांत अत्यंत दृढ झालेला आहे; काहीं मानवी टोळ्या आमच्यावर आक्रमण करून येतील या धास्तींत आम्हाला नेहमी रहावें लागतें. त्या टोळ्यावर निराळे संस्कार घालण्याचें साधन आमचेंजवळ नाही. त्याचे पुढारी त्यांचे विकार वाढविण्याचेंच कार्य करीत असतात व निर्बल टोळ्याच्या संहाराकरितां प्रचंड तयारी करीत असतात. तेव्हां आम्हांस देखील बलवान् हिंसक संघटना केल्यावाचून तरणोपाय काय ?

समजा आजच हा प्रश्न आमच्यापुढे दत्त म्हणून उभा राहिला, किंवा जर आम्हांला आजच्या आज पूर्ण स्वराज्य प्राप्त झालें व देशाच्या भवितव्याबद्दल आम्हांला हवें तें करण्याची मोकळीक मिळाली तर देशाच्या रक्षणाकरितां या क्षणां तरी आम्हांला हिंसक संघटनेची जरूरी राहिल. कारण देशाच्या रक्षणाकरितां जें विशिष्ट अहिंसक संघटण पाहिजे तें आमच्या जबळ नाहीं. आजच्या प्रांतीय काँग्रेस सरकारांना जशी पोलिसाची नित्य मदत व लष्कराची नैमित्तिक मदत घ्यावी लागत आहे व त्या संघटित रूपानें हिंसक सामग्री तयार ठेवावी लागत आहे तसेंच आजच जर स्वराज्य मिळालें, तर अखिल भारतीय काँग्रेस-सरकारला, तिचें ध्येय अहिंसा असलें तरी, तेंच करावें लागेल हें कबूल केलें पाहिजे.

पण आज ज्यांच्यावर देशरक्षणाची जबाबदारी आहे, त्यांचें मत या बाबतींत एवढें निश्चित आहे कीं, हिंदुस्थानानें एकमताने हिंसक साधनांचा निषेध केला व त्या बाजूनें त्यांच्या क्रामांत अडथळे घातले, तरी ते स्वार्थ समजून हिंदुस्थानला परकीय आक्रमणापासून सुरक्षित ठेवण्याकरिता आवश्यक ते सर्व उपाय योजताल.

यामुळे आम्हांपुढे हा देशरक्षणाचा प्रश्न या क्षणीं उभा राहिलेला नाही; पण भविष्यकाळीं तो अहिंसेने सोडविणें झाल्यास तें शक्य आहे कीं काय? व जर शक्य असेल तर त्याच्याकरितां आजपासून कोणते उपाय योजले पाहिजेत ह्या दृष्टीने याचा विचार करूं या. या बाबतींत एक महत्वाची गोष्ट लक्षांत घेण्यासारखी आहे. ती ही की, ज्या मानानें एका प्रजेचें अहिंसक संघटण बलवान् असेल त्याच मानानें तिचें हिंसक संघटणहि बलवान् बनूं शकेल. जर अहिंसेचें संघटण निर्बल असेल, तर हिंसेचें संघटणहि निर्बल राहिल. सामान्य भाषेंत म्हणावयाचें तर ज्या मानाने एक प्रजा सुसंघटित, व्यवस्थित, स्वावलंबी व एकदिल असेल त्या मानानें ती दुसऱ्या प्रजेशीं सामना करण्याकरितां सुसंघटित, व्यवस्थित व एकदिल बनूं शकेल. ज्या प्रजेत आपसांत फूट, अव्यवस्थितपणा, परावलंबन, बहुशाखाबुद्धि इ. असतील, त्या प्रजेला बलवान्, हिंसक, संघटणहि करतां येणार नाहीं. हिंदूंना मुसलमानांशीं, मुसलमानांना हिंदूशीं, सर्व हिंदी लोकांना इंग्रजांशीं, किंवा सर्व साम्राज्याला जपान, जर्मनी इत्यादीशीं हिंसेचे उपाय योजावयाचे असले तर आपापल्या ध्येयाप्रमाणें सर्व हिंदूंनीं, सर्व मुसलमानांनीं, सर्व हिंदींनीं, अथवा साम्राज्यांतर्गत सर्व प्रजांनीं आपसांत निष्ठेने एक झालें पाहिजे. हिंदूंत आपसांत

फूट असली, मुसलमानांत फूट असली, हिन्दीत फूट असली, साम्राज्यांतील निरनिराळ्या प्रजेत आपसांत विरोध असला तर शत्रूच्या विरुद्ध बलवान हिंसक संघटनाहि करणे शक्य नाही.

सारांश, असत्याला जशी स्वतंत्र प्रतिष्ठा नाही, कांहीतरी सत्याच्या आधारावरच तें निर्माण होतें, तद्वत् हिंसक संघटनाला स्वतंत्र प्रतिष्ठा नाही. अहिंसक संघटनाच्या आधारावरच तें निर्माण करतां येतें. म्हणून स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यावर अफगाणिस्थान, रशिया, जर्मनी, जपान वगैरेकरिता आम्हांला हिंसक साधनें ठेवावीं लागोत, आमच्या देशाचें अहिंसक संघटन पक्कें असल्याखेरीज हिंसेचीहि प्रभावी संघटना करतां येणार नाही व विशेष प्रकारची अहिंसक संघटनाहि करतां येणार नाही, हें निर्विवाद आहे.

हिंसेचें संघटन म्हणजे युद्धाची ज्य्यत साधनसामग्री, कवायत व शील-पंथ लष्कर असें आम्ही समजतो. यांत युद्धाचें साहित्य किती व कोणत्या प्रकारचें असावें, तें त्या त्या वेळच्या वैज्ञानिक शोधावर अवलंबून राहिल. अखेर तें निर्जीव साधन आहे व त्यांत प्रश्न पैशाचा व भांडारें भरण्याचाच आहे. पण लष्कर हें जिवंत साधन असून तें योग्य वळण मिळालेलें असणें ही मुख्य गोष्ट आहे. कारण जर शिस्तशील व निष्ठावान सेना नसेल तर सर्व अद्यतन साधनें असूनहि विजय प्राप्त होणें नाही.

कोणत्याहि देशांत अशा सैनिकांची संख्या इतर जनसंख्येच्या मानाने अंशमात्रच असते. युद्ध सुरू झाल्यावरहि प्रत्यक्ष युद्धकार्यांत सैनिक किंवा सेनेबरोबर असणारे लोक फार नसतात. त्यांतून अत्यंत मोठा भाग (सैनिकेतर सिविलियन्सचा) आपापल्या घरांच असतो. हा सैनिकेतर वर्ग अनेकप्रकारें झीज सोसून, अनेक प्रकारच्या गैरसोई सहन करून व सर्व कामें निभवून सैनिकांना मदत करतो. सैनिकवर्गांत केवळ धष्टपुष्ट तरुणच साधारणपणें असतात. बाकी सर्व आबालवृद्ध जनता अहिंसक संघटनद्वारा, पण हिंसेवर श्रद्धा जडल्यामुळें युद्धें चालविण्यास मदत करते. युद्ध यशस्वी होण्यास सैनिकेतर जनतेची अशी स्वतः झीज सोसून मदत करण्याची तत्परता बहुतांशी कारणीभूत होते. सर्वसामान्य जनतेचें असें अहिंसक संघटन हिंसक युद्धाकरिताहि अनिवार्य आहे.

आंकडे तपासल्यास असें आढळून येईल की शेंकडा २५ माणसेंहि हिंसेच्या प्रत्यक्ष कामांत उपयोगी पडत नाहीत. पण ह्या शेंकडा २५ तरुणांना

हत्येच्या कामाकरितां (व तेंहि नेहमी नव्हे तर एखादे वेळेस) प्रवृत्त करण्याकरितां सदासर्वकाल हिंसा हीच जणू जीवन चालविण्याची किल्ली आहे, असा विकार जनतेच्या मनांत आम्हांला उत्पन्न करावा लागतो. युद्धाच्या रम्य कथा रचून, शसमजलेल्या लोकांबद्दल अत्यंत द्वेष उत्पन्न होईल अशा खऱ्याखोऱ्या गोष्टी सांगून द्वेषबुद्धीने व्यापलेले वातावरण बालपणापासून निर्माण करावें लागतें आणि ह्या सर्व खटाटोपींचा उद्देश व फल काय तर होतकरू, तरुणांचा एक लहानसा भाग तयार व्हावा, जो त्यांच्या हातांत सांपडतील तितक्या विरुद्ध पक्षाच्या माणसावर सर्व प्रकारें आततायी कर्मे करण्यास प्रवृत्त होईल व माणसांत स्वयोनीशत्रुत्वस्वरूपी विकृति जिवंत ठेवाील, जी निसर्गविरुद्ध, नीतिविरुद्ध, धर्मविरुद्ध व अध्यात्मविरुद्ध आहे.

प्रचंड हिंसा करण्याकरितां अहिंसक संघटनाची अट आम्ही पुरी करतो. सर्व प्रजेत ऐक्य स्थापितो, आपसांतील धार्मिक, प्रांतीय, जातीय, आर्थिक इ. तंटे व अन्याय नाहीसे करतो, प्रजेला स्वावलंबनानें आपली कायें करण्यास शिक्षण व प्रेरणा देतो, संयम व परिश्रमशीलतेचें वळण लावतो, एकमेकांकरितां परस्पर झीज सोसण्याच्या निसर्गदत्त वृत्तीचें सिंचन व अनुशीलन करून तांस पुष्ट करतो, मनुष्यजातीस इतर प्राण्यापेक्षां स्मृति, तर्क, विवेक, भाषा, दगोरेची जी विशेष देणगी आहे तिचा उपयोग मनुष्यजातीच्या एका लहानशा टोळीच्या भोगविलासाच्या सिद्धीकरितां नसून, सर्व मानवजातीच्या व इतर जीवांच्याहि हिताकरितां आहे, असा संस्कार आम्ही देत राहतो. इतकें सगळें केल्यानंतर हिंसक राज्यें हिंसक सेनेकरितां विकारवश प्रजेतून कांहीं शूर व साहसी सैनिकांची भरती करण्याची ज्याप्रमाणें आशा बाळगतात, त्याप्रमाणें वर वर्णन केलेल्या संस्कारी प्रजेतूनच कांहीं शूर व साहसिक पण अहिंसक सैनिकांची भरती करण्याची आम्ही आशा बाळगली तर ? ती कां बाळगूं नये ?

‘ युद्धे प्राणास्त्यक्त्वा धनानि च ’ असे शूर दोन्ही ठिकाणीं सारखेच लागतील. स्वदेशभक्ति दोन्ही ठिकाणीं सारखाच लागेल; पण हिंसक सैन्याला जें शत्रु म्हणून समजलेल्या प्रजेबद्दल भयंकर द्वेषबुद्धीने विकृत व्हावें लागतें, त्याऐवजीं अहिंसक सैन्याला शत्रुविषयीं सुध्दा कारण्याची, दयेची व त्याच्याकरता क्षिणण्याची प्रफुल्लित वृत्ति आपल्यामध्ये वाढवावी लागेल. योग्य मार्गानें प्रयत्न केल्यास हें अशक्य कां व्हावें ?

शौर्य हा कांही हिंसेच्याच अंगी वसणारा गुण नाही. ती एक स्वतंत्र वृत्ति आहे. ती हिंसकातहि असुं शकेल व अहिंसकातहि असुं शकेल. आमच्या देशांतील संतांनी हें फार पूर्वीपासून ओळखलेलें आहे.

‘सती, शूर अरु संतका, तिनोंका एक तार ।
जरे, मरे, मुख परिहरे. तब रीझे करतार ।
तब रीझे करतार, सब संसार सहावे ।
नहिं तो होत खुवार, हार जीत सबही जावे ॥
दाखत ब्रम्हानंद महा दढ अचल मतीका ।
तीनों का एक तार, शूर अरु संत, सती का ॥

६ अहिंसक संघटनेची अमूल्यता.

पण वाचकांस एवढ्याने कदाचित् संतोष होणार नाही. तो म्हणेल संतसंघ तयार करण्याकरितां तुम्हीं शिपायांचा सेना तयार केली नाही. समजा तुमचें अहिंसा-निष्ठ लष्कर उत्पन्न होण्याचे आधीच एक शत्रु आक्रमण करून आल्यास देशाची काय अवस्था होईल ? लोकांवर तुम्ही अहिंसेचे संस्कार घालीत राहणार, त्यामुळें शिपायाला आवश्यक असणाऱ्या कठोरतेच्या गुणाची वाढ होणार नाही; मग आमचा वाखाच होणार नाही का ?

असें भय बाळगण्याचें कांही कारण नाही, हें विचार केल्यास समजून येईल. शस्त्र व सैन्य उभें करण्याची उत्पन्नच झाल्यास ज्या मानानें अहिंसेचें संघटन पक्कें असेल त्या मानानें शस्त्र व सैन्य निर्माण करणें सोपें जाईल. कारण प्रजेंत ऐक्य, सहकार्य, झीज सोसण्याची तयारी, स्वावलंबन आदि गुणांचा उत्कर्ष होऊन वर सांगितल्याप्रमाणें शौर्य हा गुण व्यवस्थितरीतीनें वास करील. प्रजेवर कर्तव्यकर्म म्हणून युद्ध येऊन पडल्यास तिला सज्ज होण्यास वेळ लागणार नाही.

संतांचें लष्कर तयार होऊं शकेल नाही, याचा अर्थ हा की, लोकांत कांही-तरी अंशानें मारक वृत्ति आहेच. सूक्ष्म हिंसा-जीवनाभिलाषा-ही कधी प्राण्यांतून समूळ नाहीशी होणार नाही. ती शिस्तात राहूं शकेल, विकृत होईल पण नाहीशी होणार नाही. शिवाय संस्कृतिपेक्षां विकृतीत एक मोठी क्षमता आहे. ती ही की, तिचा वेग गुणाकार पद्धतीनें वाढतो. वर चढायला क्षणोक्षणी भ्रम लागतात; शक्ति खर्च करावी लागते. खाली पडायला मात्र एक धक्का पुरतो. पुढची क्रिया आपोआप व

बाढत्या वेगानें होते. त्या वेगाचें नियमन करणें आवश्यक होतें, म्हणजे विकृतीला शिस्तीचें बंधन लागतें; अहिंसेनें सुसंघटित प्रजेतील शिस्त सैल केली, म्हणजे हिंसा आपोआप वाढते. यामुळे अहिंसेच्या संस्कारानें हिंसक शक्ति नाहींशी होण्याचें कधींच धास्ती नाहीं.

खरी गोष्ट अशी आहे की, प्राणिमात्रांम ज्या बाबतीचें ज्ञान सहजगत्या नकळत मिळतें, त्याचें महत्त्व व त्यांत साधलेला किंवा अपूर्ण राहिलेला विकास मुद्दाम विचार केल्याखेरीज त्याच्या ध्यानांत येत नाहीं; पण ज्यामागे त्यानें कृत्रिमपणें पुष्कळ श्रम घेतलेले असतात, त्याचें महत्त्व व त्यांत झालेली प्रगति त्याला सदैव आठवते. आम्ही मातृभाषा नकळत शिकत असतो. दुसरी भाषा बोलणारे शेजारी-पाजारी असले तर त्यांची भाषाहि बोलूं लागतो, पण या भाषांचें महत्त्व व त्यांत झालेल्या प्रगतीचा अंदाज करण्याची आम्हांस बुद्धि होत नाहीं. पण इंग्रजी भाषा आम्ही पुष्कळ परिश्रम करून शिकतो, म्हणून त्याचें महत्त्वहि वाटतें व त्यांत केलेल्या प्रगतीचें वेळेवेळी आपण मापहि काढतो.

न कळत झालेल्या प्रगतीचे व ज्ञानाचें आम्हांस एवढें अज्ञान असतें की, त्यांत बुद्धिपूर्वक प्रगति व्हावी, असें सांगणाऱ्यांना कांहीं वेळ विरोधहि सहन करावा लागतो. ज्याला दोन शाबूत पाय आहेत, त्याला चालणें, धावणें व जिन्यावरून चढून जाणें सहज आहे. त्याला वाटतें की, त्यांत शिकावयाचें कांहींच नाहीं; म्हणून एखाद्या व्यायामविशारदानें जर सांगितलें की, चालणें, धावणें, व चढणें, ही देखील एक कला आहे व ती परिश्रमाने साध्य केली पाहिजे, तर पुष्कळांना तें म्हणणें आधी हास्यास्पद वाटेल. तेंच हातावर उभे राहून चालणे, पोहणें, घोड्यावर स्वारी करणें, सायकल चालविणें वगैरे श्रमसाध्य कलांचें महत्त्व आम्हांला तत्काळ पटतें.

अहिंसे-हिंसेची गोष्ट अशाच प्रकारची आहे. जगांत अहिंसेची-दुसऱ्या-करितां क्षिजण्याची-एक बलवान् प्रेरणा प्राणिमात्रांत सहजपणें असल्यामुळेच अपत्ये वाढतात, प्राणी समूह बनवून राहूं शकतात; वाळवी, मधमाशी, मुंगीपासून मानवापर्यंत अनेक जीव व्यवस्थित समाजरचना करून त्या त्या जिवाच्या मानाने लहानमोठी राज्यरचनाहि निर्माण करतात. त्या सर्वांत नियमन, दंड, शिक्षा इत्यादि नसतात असें नाहीं; पण कोणताहि समाज त्यामुळेच चालतो असें समजणें चुकीचें

आहे. त्या गोष्टी अपवादात्मकच असतात आणि ज्या मानानें अहिंसक संघटना बलवान असेल, त्या मानानें त्या उपायांचा उपयोग कमी असतो.

त्या उपायांचा उपयोग करण्याची जरूरी पडणें, औषध किंवा इंजेक्शन देण्याची जरूरी पडणें, विकृति उत्पन्न झाल्याचें लक्षण होय. विकृतीची एखादेवेळी साथहि येऊ शकेल. त्यावेळेस त्या उपायांचा मोठ्या प्रमाणावर व व्यवस्थित उपयोग करण्याचीहि पाळी येते; पण ह्या मधून मधून उत्पन्न दोणाऱ्या विकृतींशी सामना करण्याकरितां मनुष्यसमाजाने फारच श्रम घेतले आहेत. त्यामुळे त्याची अशी श्रद्धा बनली आहे की, विकृतीवर उपाययोजना हेंच अभ्यात्म, हाच धर्म व हेंच विज्ञान होय. हीच एक जीवनकला आहे. समाजव्यवस्थेत, राजकारणांत तीच नीति होय. म्हणून दंडनीति, युद्धकला यांची प्रचंड शास्त्रे मणसांनी निर्माण केली आहेत.

मनुष्याने पुष्कळच परिश्रम करून शेकडों वर्षांच्या अनुभवानें हीं प्रचंड शास्त्रे निर्माण केली आहेत, ही गोष्ट मला मान्य आहे; पण समाजाचे जे दोष टाळण्याकरितां ही उपाययोजना करावी लागते, ते दोष अव्याप कां जात नाहीत याचा विचार केला पाहिजे. युरोपमधून महारोग पूर्णतः नाहीसा झाला आहे; म्हणतात, देवीची बिमारी देखील नाहीशी झाली आहे; सबब, ज्या मार्गांनी ते विकार गेले, त्यांत कांहींतरी उपाययोजना होती, असें मी कबूल करीन; पण तसें व्यवस्थितानुसार रोगाचें नियमन कांही दिसत नाही. यांत कोठेंतरी चुकत आहे असें मला वाटतें.

हा दोष कोणता? समाजजीवनाचा जो मूळ पाया, ज्याच्यावर आम्ही हिंसक संघटना निर्माण केली आहे, तो पायाच आमचा कच्चा आहे. वर इमारत उभारण्याचे आधी त्यावर जेवढी मेहनत घ्यावयास पाहिजे होती, ज्या दगडांनी तो भरला पाहिजे होता व ज्या तत्त्वांनी ते दगड परस्पर जोडले पाहिजे होते, तो सर्व माल हलक्या तऱ्हेचा आहे; त्याचें शास्त्रीय संशोधनहि बरोबर झालें नाहीं. त्यावर फार कमी श्रम घेतले गेले आहेत. परिणाम असा झाला आहे की, ज्या-प्रमाणें नालंदा विभक्तिः लघ्वः स्यादङ्गारः अरुणः भागांत भव्य व मजबूत दिसणारी रचना असुनहि, खालची भूमीच कच्ची असल्यामुळे एकावर एक कितीहि रचना केल्या, तरी शेवटी त्या सर्व इमारती निरुपयोगी होऊन, त्यांचा त्याग करावा

लागला, त्याप्रमाणे आमच्या समाजरचना व संस्कृति वरून सुशोभित व भव्य दिसतात; पण त्या पूर्णतेस येतात न येतात तोंच आपल्याच भाराने खाली दबतात किंवा कोसळतात.

म्हणून आम्हांला संस्कृतीच्या पायाकडेच लक्ष्य दिले पाहिजे व त्याचेच शास्त्र आधी अवगत केले पाहिजे.

हे जर मान्य असेल, तर हे पक्के समजले पाहिजे की, समाजरूपी इमारतीची सुरक्षितता त्याच्या हिंसक संघटनेवर नसून अहिंसा संघटनेवर आहे. ज्याप्रमाणे प्रत्येकास चालतां व घावतां येत असते, तरी चालण्याधावण्याचे एक शास्त्र आहे, त्याप्रमाणे प्राणिमात्रांत असलेल्या अहिंसा वृत्तीचे शास्त्रीय रीतीने अनुशीलन झाले पाहिजे व समाजरचनेत त्याचे शास्त्रीय पद्धतीने संघटन केले पाहिजे. त्यावर केलेली इमारत साधी असली, तरी ती टिकाऊ व सुखप्रद होईल. आस्ते आस्ते तिला सुंदरहि करता येईल. तथापि कच्च्या पायावर केलेली सुंदर दिसणारी इमारत टिकणार नाही, सुखप्रदहि होणार नाही.

चष्मा, जोडे, दांत व अप-टु-डेट फॅशनचे कपडे घालून एखादा चिररोग-प्रस्त तरुण सुरू दिसतो, असे म्हणणे म्हणजे विरूपाळाच सुरूप समजणे होय, त्याप्रमाणे मानवाने मानवांची हिंसा करून उभारलेल्या समाजरचनेला संस्कृति नांव देणे, म्हणजे विकृतीलाच संस्कृति समजणे आहे.

प्राण्यांत हिंसावृत्तीहि आहेच. जावनाभिलषेचेच ते दुर्गं नाम होय; पण त्यावर उपाय हिंसात्मक संघटन नसून, शास्त्रशुद्ध अहिंसात्मक संघटनच होय. योग्य मार्गाने व योग्य प्रकारे प्रत्येकाला आपले जीवन चालविण्याची संधि मिळाली, म्हणजे त्या वृत्तीची तृप्ति होते. एखाद्या व्यक्तीत रोगाप्रमाणे किंवा एखाद्या वेळेस समाजांत साथीप्रमाणे ती प्रमत्त झाली तर त्या वेळेस तिचे निवारण करावे; पण त्यांतहि वरवरच्या 'कडक इलाजा' पेक्षा व्यक्ति किंवा समाजाच्या पायांत कोठे गडबड झाली आहे, तेच धैर्याने शोधावे लागेल.

७ वीरता आणि अहिंसा

आमच्यांत विशेषेकरून महाराष्ट्रांत एक भोळी समजूत पसरली आहे, ती ही की, हिंसावृत्ति व शौर्य हे एकच होय व हिंदुस्थानांत अहिंसा धर्मावर कार जोर दिला गेला म्हणून तो पराधीन होत गेला.

हिंसा व शौर्य ह्या अगदी भिन्न वृत्ति आहेत, हें मी वर सांगितलें आहे. प्राणी हिंसक असूनहि भ्याड असुं शकेल व अहिंसक असून शूर असुं शकेल; बहुतेक हिंसेबरोबर भयाचें वास्तव्य दिसूनच येईल. अहिंसेबरोबर ज्यांत रपष्ट साहसिकता आहे, असें शौर्य कदाचित नेहमी आढळणार नाही; पण नसतेंच असेहि नाही. हिंसा, अहिंसा, साहस, शौर्य वगैरे गुणावगुण त्रैनिर्मुक्तपणे प्राण्यांत नैसर्गिक आहेत; पण परिश्रमपूर्वक अनुशीलनेनें ते खऱ्या गुणरूपानें प्रकट होतात.

यापैकी आमच्या देशांत शौर्य हा गुण अगदी कमी होता किंवा झाला, असे कोणत्याहि काळीं दाखवितां येणार नाही. निदान बिशिष्ट जातींनी तो परिश्रमपूर्वक नेहमीच वाढविलेला आहे; पण अहिंसा—विशेषकरून सामाजिक संघटित अहिंसा—हा गुण सदैव कमी पडलेलाच आढळून येईल. महाभारतकाळाचा, रजपुतांचा, मोगलांचा, शीखांचा किंवा महाराष्ट्राचा—कोणताहि इतिहास घ्या. त्यांत अश्वत्थामा-कर्ण-विवाद, शल्य-कर्ण-विवाद, जयचंदी दुफळी ह्यांची परंपरा आजपर्यंत कायम ठिकून राहिली आहे, असें दिसेल. सेनापति मेत्यावर सैन्यांत अव्यवस्था, आपसांत भांडण व शेवटीं पळ हा क्रूरक्षेत्राच्या युद्धापासून पानिपतच्या युद्धापर्यंत आमचा चालू इतिहास आहे. ह्यांत व्यक्तिशः सेनापति किंवा सैनिक शौर्यात कमी असल्याचें दिसत नाही, साहसांतहि कमी नाही. पण प्रेम, शिस्त, कर्तव्यबुद्धि यांची व्यापकता नाही, त्यांचें संघटण नाही. हें पुढाऱ्यांतच नसल्यामुळे अनुयायांतहि नाही. बुद्धिभेद व वैमनस्य उत्पन्न करणारे तर्ककौशल्य सदैव सुलभ. सर्वांना जोडणारी बुद्धि व कर्मकौशल्य सदैव उणें; कारण अहिंसा ही एक असंस्कृत, मूढरूपानें असलेली वृत्ति आमच्यांत व्यक्तिगत सर्वसाधारणपणें जोराची असूनहि तिचें सामाजिक अनुशीलन कधीच झालें नाही.

‘अहिंसा परमो धर्मः’ ‘सत्यमेव जयते’ इत्यादि घोष (स्लोगन्स) आमच्या देशांतच आहेत, असें आम्ही अभिमानानें म्हणतो. ब्रह्मचर्य, संयम, इन्द्रियनिग्रह, आत्मानात्मनिवेक, भूतदया, वैराग्य वगैरेंचा आमच्या संतांनी पुष्कळच उपदेश केला आहे. त्यावरून सामान्यपणें आमची समजूत अशी झाली आहे की, ही आमच्या देशाची व्यापक आध्यात्मिक संस्कृति आहे. कांहीना असें वाटतें की, आम्ही त्याचा अतिरेकहि केला आहे.

परंतु ह्या उपदेशांकडे निराळ्या दृष्टीनेहि पाहतां येईल. जे गुण एका समाजांत व्यापक असतील, त्यांचा वेळोवेळी उपदेश करण्याची सामान्यपणें वृत्ति

होऊं नये. समाजांत ज्या गुणांचा बराच अनुभव येत नसेल पण ज्यांची आवश्यकता भासत असेल त्याबद्दल उपदेशक जोर देईल. संतांनी वरील गुणांचा सतत उपदेश केला आहे, यांचा अर्थ हा की, समाजांत त्यांना ह्या गुणांचे अस्तित्व चांगल्या प्रमाणांत आढळलें नाही. असा उपदेश करणाऱ्या संतांनी दुसरीहि कांहीं प्रतिपादनं वेळोवेळीं केलीं आहेत. तीं अशीं की, संसार स्वार्थाने भरलेला आहे; सगेसोयरे सर्व आपापला स्वार्थच पाहतात; कोणी कोणाचा निःस्वार्थ आनंद होत नाही. इ. जीवनांत त्यांना काय अनुभव येत असे, ज्यांच्यांत पारमार्थिक वृत्ति आहे त्यांच्या वृत्तीच्या विकासाला आमच्या समाजात किती अडचणीं सोसाव्या लागत असत, सर्वांचा त्याग करणें हाच एक मार्ग आहे, असें त्यांना का वाटत असे याचें हें निदर्शक आहे.

उलटपक्षी जे गुण आमच्यांत उत्कट होते, त्यांच्याकरितां आमच्या भाषेंत शब्दहि नव्हते व तत्समानवृत्तींचा निषेधहि संतांनी केला नाही, हेहि विचार करण्यासारखें आहे. उदाहरणार्थ, स्वदेशभक्ति, स्वदेशाभिमान हे शब्द जुन्या साहित्यांत सापडत नाहीत. वर्णाभिमान, जात्यभिमान वगैरेचा संतांनी जोरानें निषेध केला आहे; कारण भूमिप्रेम नसणारा मनुष्य आमच्या देशांत नेहमी विरळाच आढळेल. आपलें शेत, आपलें गांव, आपला प्रांत सोडण्याची वृत्ति सहजपणें आमच्यांत उद्भवत नाही. हें सोडावें लागलें तर फारच यातना होतात. आपल्या शेतावरून कायदेशीर मालकी गेली, तरी त्याचा ताबा राखून ठेवण्याकरितां शेतकरी प्राण देईल व घेईलहि इतकें जबरदस्त भूमिप्रेम त्याच्या ठायीं असतें. आमचा वर्णाभिमान व जात्याभिमान तर प्रसिद्धच आहे. स्मृतिकारांनी त्याचें एवढें प्रबल शास्त्र बनवून ठेवलें आहे की, बुद्ध व महावीरांपासून आजपर्यंत प्रत्येक संतांनी त्याचा निषेध करूनहि त्याचें प्रावलय आमच्या समाजांतून जात नाही.

बुद्धापासून गांधीपर्यंत जे कोणी आमच्या देशांत महान विचारप्रवर्तक होऊन गेले त्या सर्वांनी साधारण जनतेकरितां पांचच नियम सांगितले आहेत. चोरी करूं नये. व्यभिचार करूं नये. दारु पिऊं नये. मांस खाऊं नये. असत्य बोलूं नये ह्या पांचांपैकीं मांसाचा निषेध करण्याची तर हिंमतहि होत नाही. कोणी ऐकणार नाही, असें वाटतें; पण २५.०० वर्षे झालीं तरी आम्हांला या पांच साध्या नियमांचाच सतत उपदेश करावा लागत आहे, त्यावरून आपली सर्वसाधारण संस्कृति काय आहे याची कल्पना करावी.

तात्पर्य हे की, अहिंसा, ब्रह्मचर्य, अस्तेय, वगैरेवर आमच्या देशांत बरेंच गाहित्य व उपदेश झालेला आहे, यावरून सद्गुणसंपन्न संस्कृति ही आमच्या जेची प्रकृति आहे, असें समजणें चुकीचें होईल. आमच्या प्रकृतीला त्या त्या गुणांनीं संस्कृत करण्याचा प्रयत्न शेंकडों वर्षांपासून चालूं आहे. एवढेंच म्हणतां येईल. ह्या कामीं अनेक महान् पुरुषांनीं आपलें आयुष्य खर्च करूनहि आमची कारशी प्रगति झाली आहे असें म्हणतां येत नाही; कारण त्यांच्या कामांत वेळीप्रस्त लोकांनीं फार विघ्ने आणली आहेत.

तथापि, अहिंसाप्रेरित माणसांना तो प्रयत्न सोडतां येत नाही.

८ वास्तविक आवश्यकता.

जर्मनी किंवा जपानचें आक्रमण झाल्यास कोणता अहिंसात्मक उपाय योज-
गार, हें आजच आम्हांला सांगा, हा प्रश्न अप्रस्तुत आहे. आज आमच्या पुढें प्रस्तुत प्रश्न, इंग्रज व आमच्या दरम्यान पारतंत्र्याचें जें बंधन आहे तें कसें तुटावें व आम्ही कसें पूर्णपणें स्वाधीन व्हावें, हा आहे. त्याकरितां कोण-
ताहि व्यवहार्य हिंसात्मक उपाय सांपडत नाही, असें हिंसावाद्यांनाहि वाटतें. शुद्ध नसली तरी जाड्याभरड्या अहिंसेनेंमुद्धां त्या दिशेने आम्हांला कांहीं यश मिळालें आहे, हेंहि त्यांना कबूल करावें लागलें आहे. म्हणून शहाण्या माणसांनीं अहिंसा—हिंसेचा शास्त्रार्थ करीत बसण्यापेक्षां, अहिंसला त्यांचा सेनापति म्हणतो त्या मार्गानें शुद्ध व संघटित करण्याच्या मार्गास लागणें हेंच व्यवहारचातुर्य ठरेल.

स्वतंत्रता पाहिजे असेल तर सर्व देश एक झाला पाहिजे. जातीय, प्रांतीय, धार्मिक, वार्षिक द्वेष नाहासे झाले पाहिजेत. प्रजेचा आन्तरिक व्यवहार न्याय व नीतीला अनुसरून चालला पाहिजे; बलवानांनीं निर्बलांकरितां झिजलें पाहिजे; त्यांचें शोषण करूं नये; सर्वांना पोटभर भाकरी, आंगभर कपडा, व सोईचें घर मिळेल, अशी व्यवस्था निर्माण करण्यास सर्व सृज्ञांचें एकमत झालें पाहिजे. हें सर्व करण्याकरितां व्यक्तिशः व समाजव्यापी अहिंसेची—दुसऱ्याकरितां आनंदानें, कर्तव्यबुद्धीनें, प्रेमानें निजगदा-भिः—जरूर आहे. हिंसेची व द्वेषाची नाही. निःस्वार्थ-पणाची वाढ आवश्यक आहे, स्वार्थवृत्तीची नाही. सर्वव्यापी ममतेची जरूरी आहे. लहान लहान क्षेत्रांत कौडून ठेवलेल्या अहं—ममत्वाची नाही.

अशी क्कान्ति जर आम्ही आमच्या संस्कारांत व जीवनांत घडवून आणली आणि ती अहिंसेच्या अनुशीलनानेच शक्य आहे-तर जर्मनी किंवा जपानच्या आक्रमणाविरुद्ध लागणारी अहिंसक योजना कशी असावी, हें आम्हांस आपोआप सुचेल. तोंपर्यंत कितीहि डोकें चालविलें, तरी सुचणार नाही. जें कांही सुचवूं त्या बहुतेक पोरकट कल्पना ठरतात; कारण तें सुचविण्याकरितां जी पूर्व परिस्थिति पाहिजे, तीच अद्यापि निर्माण झाली नाही. आज वायरलेसने एका क्षणाचे आंत एक शब्द सर्व जगांत पोचवितां येतो. समजा कोणी असा प्रश्न विचारला की, कायहो, शब्दाप्रमाणे जर मारक किरण पोचविला गेला तर त्यापासून बचाव करण्याकरिता कोणता उपाय योजावा ? तर शहाणा वैज्ञानिक एवढेंच म्हणूं शकेल की, तसें यंत्र तयार होऊं या, नंतर मला विचार सुचूं शकेल.

आज हिंसक साधनांनीं आम्ही आपलें रक्षण करतो, पण त्याकरिता आमच्याजवळ किती सैन्य आहे, कोणत्या प्रकारच्या किती बंदुका, विमानें, विषवायूचे गोळे, मास्क वगैरे साधने आहेत, कुठेकुठे तीं ठेवलीं आहेत, तीं चांगल्या स्थितीत आहेत किंवा नाहीत, याची चर्चा किंवा चौकशी करतो का ? सर फिलीप चेटवुडला त्याची किती माहिती विचारतो ? आम्हीं मानतो की, युद्धकलेचे विश्वमनीय तज्ज्ञ आहेत, ते योग्य तें करतीलच; असें मानून युद्ध चालत असतांनाहि आपण निश्चित असतो.

त्याचप्रमाणे जर अहिंसेच्या बाजूने आमची एक विशिष्ट साधना झाली, तर त्याचे कांही तज्ज्ञ निर्माण होतीलच की नाही ? अहिंसाधर्मात प्रावीण्य मिळविलेला व अहिंसेने प्रजेचें रक्षण करण्याचा आत्मविश्वास बाळगणारा जो शूर आमच्या देशांत असेल, त्यास आम्ही युद्धमंत्री नेमूं व त्याच्या सुचनेप्रमाणें वागूं. तात्पर्य हें की, जर्मनीविरुद्ध अहिंसात्मक योजना कोणत्या प्रकारची असावी, हा महत्त्वाचा प्रश्न नसून, आमच्या नित्य जीवनांतील लहान-मोठे कलह अहिंसेने कोणत्या प्रकारें मिटवावयाचें हा आहे. दोन माणसांत युद्ध करण्याचें शास्त्र सापडलें तर दहा शंभर व लाख माणसांत तें करण्याचें शास्त्रहि निर्माण होऊं शकेल. तीच गोष्ट अहिंसेच्या बाबतीत.

शेवटीं 'गांधी-विचार दोहनां'तील ह्या प्रकरणावरील दोन कलमें उद्धृत करून हा लांब लेख पूर्ण करतो.

‘अहिंसेत तीव्र कार्यसाधक शक्ति आहे. या अमोघ शक्तीचा अद्यापि संपूर्ण शोध झाला नाही. ‘अहिंसेच्या सान्निध्यांत वैरनाश होतो’ हें सूत्र म्हणजे पुराणातील वांगीं नसून, ऋषींचे अनुभववाक्य आहे. त्या शक्तीचा संपूर्ण विकास, आणि सर्व कार्यप्रसंगी त्याच्या प्रयोगाचा मार्ग अजून स्पष्ट झाला नाही. मनुष्य-जातीने हिंसेच्या मार्गाचे संशोधन करण्याचा जेवढा दीर्घ उद्योग केला आहे व त्यामुळे त्याचे शास्त्र निर्माण करण्यांत जी सफलता मिळविली आहे, तेवढा उद्योग जर त्याच्याकडून अहिंसा शक्तीचे संशोधन करण्याकरितां झाला तर मनुष्य-जातीच्या दुःखाचे निवारण करण्याकरितां तें एक अमूल्य, अमोघ व परिणामी उभय पक्षांचे हित धडवून आणणारे साधन आहे असे सिद्ध होईल.

‘जितक्या श्रद्धेने व उद्योगपरायणतेने एक वैज्ञानिक नैसर्गिक शक्तीचा शोध करित असतो व त्यांच्या नियमांचा विविध रीतीने व्यवहारांत उपयोग करण्याचा प्रयत्न करित असतो, तितक्या श्रद्धेने व उद्योगाने अहिंसा शक्तीचा शोध करण्याची व तिचे नियम शोधून त्यांना व्यवहारांत आणण्याचा प्रयत्न करण्याची आवश्यकता आहे.’

४ अहिंसा आणि मानवनिष्ठा

माणसाला भूक लागली आणि खाण्याचे पदार्थ त्याच्याजवळ असूनहि त्यानें खाऊं नये असें कधीं झालें आहे कां ? हें मानवी स्वभावाच्या विरुद्ध आहे. पोटांत भूक असावी, हातांत खाय असावें, आणि माणसानें तें खाऊं मात्र नये हें शक्य तरी कसें आहे ?

तथापि तपश्चरण करणारे मूठभर साधकच नव्हे, तर लाखो धार्मिक लोक एकादशीला, शिवरात्रीला, पर्युषणमध्ये, रोजे असतांना किंवा सेंट्सच्या नांवावर मानवी स्वभावाच्या विरुद्ध उपास पाळतांना-व्रत राखतांना-आढळून येतात.

ज्वानीचा अगदी भर आहे, विकार तृप्त करायला संधीहि आहे, अश स्थितीत माणसानें विषयसेवन कधीं सोडलें आहे काय ? हें देखील मानवी स्वभावाच्या विरुद्ध आहे. यांत म्हणे, ' निसर्गद्रोह ' आहे. माणूस हवें तर संयमाचें व ब्रह्मचर्याचें ढोंग करूं शकतो; परंतु निसर्गानें ही संयमाचा शक्ति सामान्य माणसाला दिलेली नाही. धार्मिक साधनांच्या योगे ज्यांची मानोवृत्ति विकृत झालेली आहे ते पाहिजे तर यांत यश मिळवूं शकतील. पण साधारण माणसासाठी हें अशक्य होय.

असें असून देखील असंख्य विधवा आपल्या विकारांवर विजय मिळवितात व पवित्र शांतिमय जीवन घालवून समाजाला संयमाच्या गौरवाची शिकवण देतात. विरागी साधूंची गोष्ट कशाला ? लाखों महत्वाकांक्षी तरुण आपल्या उद्दिष्टासाठी विकारांना ताब्यांत ठेवतात, इतकेंच नव्हे तर विकारांना विसरूनहि जातात, आणि अगदी सामान्य अशा असंख्य पतिपत्नींचे दाखले देतां येतील, की ज्यांना गृहस्थधर्माचें पालन करीत असतांहि कारणवश परस्परांचा वियोग सहन करावा लागला व परस्परप्रेमाच्या उत्कटतेमुळें आपल्या विकारांना ज्यांनीं मारलें आहे आणि आजन्म ब्रह्मचान्यापेक्षांहि अधिक उच्च कोटीची निर्विकारता ज्यांना अनुभवतां आली आहे.

खोटें बोलून किंवा दिलेलें वचन न पाळून माणसाला अपार नफा मिळत असेल तर माणूस काय सत्याचा आग्रह धरूं शकेल ? छे. लोभाची गति असा-

धारण असते. एकवेळ माणूस कामविकारावर विजय मिळवील पण लोभ सोडणारा विरळाच.

आणि तरीहि केवळ हरिश्चंद्रच नव्हे, कर्णच नव्हे, रामचंद्रहि नाही. पण असे हजारो बनिये, शेतकरी, कारागिर आढळून येतात, जे आपल्या शब्दा-साठी वाटेल ते नुकसान सहन करतात.

मत्सराचेंहि असेंच आहे.

संकट उभें राहिलें असतां पळ काढायचा आणि आपले प्राण वाचवायचे हा निसर्गाचा नियम आहे. मदमस्त हत्ती, वाघ, सिंह हे देखील जोपर्यंत त्यांच्या मनांत भीति उत्पन्न होत नाही तोपर्यंतच लढतात, पण आत्मविश्वास-विजयाचा संभव नाहीसा होतांच शेपूट दावून असे तडक पळतात की त्यांना आवरणें अशक्य असतें. मृत्यूचें भय न वाटण्याचा संभव कदाचित् परमहंमाच्या बाबतींत असूं शकेल पण सामान्य माणसाच्या बाबतींत ही गोष्ट अशक्य आहे.

तरीहि आज आपण असें पाहतों कीं मूठभर किंवा हजार दोन हजार लोकच नाही, कोण्या एका विशिष्ट जातीचेच लोक नाही तर अल्म दुनियातील साधारण माणसेंहि आग विझविण्याचा प्रयत्न करण्यांत, कॉलरा वैगरे सारख्या रोगांच्या साथींत पांडितांची सेवा करतांना, किंवा युद्धांत एक दुसऱ्याचा खून पाडतांना प्राणाची तसुभराहि पर्वा करीत नाहीत. तोफेच्या भडिमारांत समोर घुसून तोफखान्याचा कब्जा घेणारे शूर सैनिकहि अगदी सामान्य अशाच मनुष्य जातीचे प्रतिनिधि असतात. ते कोणी असाधारण अवलिये नसतात !

मला कोणी शिव्या व्याख्या आणि मी मात्र उलट त्याला दहा शिव्या दासडूं नये असें होणें कसें शक्य आहे ? माझ्या मनाला शिव्यामुळे जो मळ लागला तो अशा तऱ्हेने धुवून न काढतां भिऱ्यासारखें स्वस्थ बसायचें ? अगदीं अशक्य ! मला जर कोणी शिव्या दिल्या तर त्याला जन्मभर आठवण राहील असेंच प्रत्युत्तर माझ्याकडून मिळेल !

ज्यांच्यावर कसलेहि संस्कार नसतात असले कमीन, शुद्र लोक वरीलप्रमाणेंच बोलतात आणि आचरतात. यावर जगांतले सामान्य सज्जन म्हणतात : — ' शिवीला

उलट शिवी देण्यानें प्रतिपक्षाचें कांही वांकडें होईल कीं नाहीं हें आम्हांस ठाऊक नाहीं. पण आमची जीभ मात्र भ्रष्ट होईल. शिवी देणाऱ्याचा बंदोबस्त आम्ही जरूर करूं. परंतु त्यासाठीं आमचाहि अधःपात होईल अशा मार्गाने आम्हां जाणार नाहीं.

अहिंसावादी देखील असेंच म्हणतात. आम्ही अत्याचारी माणसांचें अत्याचार थोडेच सहन करणार आहोंत. त्यांच् आम्ही असा बंदोबस्त करूं कीं त्याने अत्याचाराचें पुनः नांवहि घेऊं नये. पण हा उपाय म्हणजे अत्याचाराचें अनुकरण नव्हे. त्याचा आम्ही अशा रीतीने बीमोड करूं कीं त्याला आपल्या जिनगानीची लाज वाटावी आणि त्याने आपला दुःस्वभाव टाकून द्यावा.

अशी स्थिति असतांना स्वचक्राच्या (सिंहिल वार) किंवा परचक्राच्या प्रसंगीं प्रतिपक्षाला न मारतां त्याच्या समोर उभे राहण्यांत आणि आक्रमण न करतां मरायला तयार होण्यांत अशक्य असें काय आहे ? ज्या शिपायांना लष्करां शिक्षण मिळालेलें आहे त्यांच्यावर दगडांची आणि गोळ्यांची सरबत्ती जरी सुरू झाली तरी सेनापतीचा हुक्म मिळेपर्यंत ते प्रतिकार न करतां निमूटपणें सर्व सहन करीत राहतात. पळून जात नाहींत. लढायलाहि उद्युक्त होत नाहींत. स्वस्थानां राहतात. मार खातात, मरतात, आणि त्यांच्या बदल प्रतिपक्षांच्या मनांत आदर व आश्चर्याचे भाव उठतात.

तेव्हां असेंच कां मानलें जाऊं नये कीं सत्याग्रही सेनेची एक अशीच तुकडी आहे, जिला हमेशासाठीं सेनापतीचा असाच हुक्म मिळाला आहे, कीं तुम्हां मरायला तयार असा, पण मारण्याचें मात्र नांव घेऊं नका ?

माणसाला हें मुळींच अशक्य नाहीं.

एकदां पैगंबर कोणच्यातरी लढाईत लढत होते. कुणीतरी येऊन त्यांना विचारलें कीं, 'नमाजाची वेळ झालेली आहे. आम्ही लढत रहावें कीं नमाज पढावा. नमाज सोडून लढणें योग्य आहे कीं लढणें सोडून नमाज पढणें योग्य होईल ?' 'नबी' कडून उत्तर मिळालें, पैगंबराकडून हुक्म झाला, 'शत्रूचा मारा पाहिजे तर होत राहो. तुम्ही लढायचें सोडून रणक्षेत्रांतच नमाज पढ़ून घ्या. थोडे लोक

मरतील, कदाचित् जास्तीहि मरतील, पण नमाज न पढणें हा गुन्हा आहे. असला गुन्हा करण्याचा आपल्याला अधिकार नाही.' पैगंबराचें सैनिक कुणी मोठे महात्मे नव्हते किंवा त्यांची विद्वत्ताहि बायां चालली नव्हती. त्यांनी पैगंबरांची "नसीहत" (उपदेश) मानली. आणि त्यांच्या सांगण्यावरहुकूम रणमैदानावर शत्रूच्या मान्यांत नमाज आटोपला. परिणाम असा झाला कीं मुसलमानांत असाधारण शक्ति निर्माण झाली आणि त्यांची ही वीरोचित निष्ठा पाहून प्रतिपक्षीहि त्यांची कदर करायला लागले.

हें सगळें झालें कसें ? हें सगळें होतें कसें ? कसे होत आलें आहे ? ह्याला उत्तर एकच आहे. माणूस जेव्हां श्रद्धा ठेवतो, निष्ठा राखतो तेव्हां तो श्रद्धावान् होतो, निष्ठावान् होतो. श्रद्धेमुळें बलिदानाची तयारी करितो. बलिदान करून दुसऱ्याला उदाहरण घालतो. आणि शेवटीं हें असलें असाधारण वीरकर्म सर्वांसाठीं एक मामुली गोष्ट करून सोडतो.

यावरून आम्हां असें कधीच म्हणूं शकत नाहीं कीं, अहिंसा म्हणजे मनुष्याच्या शक्तीबाहेरची अशी एखादी गोष्ट आहे. अहिंसा हा केवळ सार्धूचा किंवा विरागी लोकांचा धर्म आहे असेंहि नाही. संयम हा सर्व संस्कृतीचा मूलाधार आहे. न्याय, प्रेम, निष्ठा, इमान, विधीनिष्ठा यांपैकी प्रत्येकाच्या मुळाशीं संयम असतोच. हीच संयमाची मात्रा अहिंसेसाठीं पुरे आहे. लोकाग्रणींनी एवढी फक्त निष्ठा बाळगायला हवी कीं हें सगळें शक्य आहे अन् ह्यांतच मनुष्य-जातीचें कल्याण आहे.

अहिंसा सामान्य माणसाला अशक्य नाही, एवढें कळल्यानंतर अहिंसेचा चमत्कारपूर्ण प्रभाव अपरिहार्य कसा आहे हें कळलें पाहिजे. या श्रद्धेचा अभाव असला तर अहिंसाधर्माच्या ठिकाणीं असलेली निष्ठा शिथिल होऊं शकते.

५ तरुणांनीं लक्ष द्यावें.

रात्रांदिवस काम काम आणि काम ह्याशिवाय दुसरा विचारच न करणारे तळमळांचे लोक पुढें आल्याशिवाय विधायक कार्यक्रम झेपणार नाही, ही गोष्ट आतां आम्ही नीट लक्षांत घेतली पाहिजे. दुनिया विसरून, अहंकार मारून, खेडे-गांवांत कोंडून घेण्याची तयारी पाहिजे. आई मुलासाठी खस्ता खाते त्याबद्दल मुलखांत आपली टिमकी वाजावी अशी तिला अपेक्षा नसते. पण मुलानें पुढें मागें आपली चाकरी करावी अशी कदाचित् तिला आशा असेल. आपल्याला तर ह्याहून अधिक निरपेक्ष वृत्ति राखली पाहिजे. ज्या लोकांत आपण काम करणार, ज्यांची फिकीर करण्यांत आपण आयुष्य खपविणार, त्यांच्याकडूनहि एखाद्या बऱ्या बोलची अपेक्षा आपणांस राखतां येणार नाही. सेवा करून मोबदल्यांत लाथा खावयाच्या आहेत, असेंच घेऊन चाललें पाहिजे. महारांची सेवा करतो म्हणून ब्राह्मण रुसले, आणि भंग्यांची सेवा करतो म्हणून महार रुसले. ही स्थिति सहन केली पाहिजे. आजपर्यंत निराळें होतें. एकाच बाजूनें मार सहन करावयाचा होता. राजकीय काम करणारांना सरकारचा मार आणि सामाजिक काम करणारांना लोकांचा मार अशी वांटणी होती. आतां दोन्ही ताटें एकदम वाढून ठेविली आहेत. दोन्ही मार एकदम सहन करावयांचे आहेत. इतक्या सहनशक्तीचे टणक, चिवट, लोंचट म्हणा पाहिजे तर, लोक हवे आहेत. अशांच्या शिवाय आजचे काम उरकणार नाही.

काय असे लोक आज मिळणार नाहीत ? भारतमाता इतकी वांझ झाली आहे ? मला असें वाटत नाही. असें मानण्याला माझे मन तयार होत नाई. आज आमच्यांतले बहुतेक लोक अगदीं टेकीला आले आहेत, ह्यांत शंका नाही. त्यांच्यांत तकलीफ सहन करण्याइतका तणाव दिसत नाही. पण अशांना तकलीफ देण्याचा आपला इरादाच नाही. त्यांची तकलीफ दूर करण्याचा तर सारा प्रयत्न आहे. आपण माणसें मागतो मध्यम वर्गातून. खालच्या वर्गीला ग्लानि आली आहे. वरच्या वर्गीला गाढ झोंप लागली आहे. तरी पण मधल्या वर्गातून आशेला

जागा आहे. ह्याच्यांतल्या तरुणांनी आपल्या अभ्यासांतली उत्साहाची चार-दीन वर्षे राष्ट्रांच्या सेवेला दिली पाहिजेत.

पुष्कळ तरुणांना देशसेवा करावीशी वाटते. पण देशसेवा करावयाची म्हणजे काय करावयाचें ह्याची मुळीच कल्पना नसते. देशसेवा करावयाची एवढीच भावना असते. ही देशसेवेची भावना कोणी एखादी कविता लिहून तृप्त करतो, कोणी वर्तमानपत्रांत लेख लिहून शांत होतो. ही हद्द झाली. स्पष्ट कल्पनाच नसते. त्यामुळे सुरुवात कुठून कशी करावी हें कळत नाही. अशा सर्व तरुणांना पुरतें काम देण्याची आपल्यापाशी सोय आहे. आपण वर्ध्यांचेंच उदाहरण घेऊं. (१) राष्ट्रीय शाळेचें काम, (२) छात्रालयाचें काम, (३) अंत्यज-सेवेचें काम, (४) ग्रामरचनेचें काम, (५) खादी-मंडळाचें काम, (६) प्रचारकाचें काम, (७) सूत-वर्गाचें काम, (८) छापखान्याचें काम, (९) काँग्रेस कमिटीचें काम, इत्यादि अनेक कामें योग्य माणसांची वाट पाहत आहेत. ह्या सर्व कामांत तरुणांना देशसेवेचें आणि निष्काम कर्माचें शिक्षण मिळण्याची सोय आहे. शिवाय अधिक माणसं मिळाल्यास नवीन कामें सुरू करण्यासारखी आहेत. अशाच कमजास्त मानानें पुष्कळ ठिकाणची स्थिति आहे. देशसेवा कशी करावी ह्याचें आतांच्या तरुणांना कांहींच कोडें पडावयास नको. देशसेवेचे दरवाजे चारी बाजूला खुले आहेत.

त्याग-वृत्तीनें काम करण्याचें वळण तरुणांना लागलें पाहिजे. शाळेंत चार अक्षरें घोकली म्हणजे शिक्षण झालें ही भावना बरोबर नाही. खरें शिक्षण शाळे-बाहेरच्या कर्मयोगांतच मिळतें. हें कर्मयोगाचें शिक्षण घेण्याची सोय सुदैवानें आपल्यापाशी आहे. त्याचा उपयोग करून घेणें आपलें काम आहे. तरुणांनी इकडे अवश्य लक्ष द्यावें, अशी भाक्षी सुचना आहे.

[महाराष्ट्र-धर्मे १९२४]

६. जागृतीचीं साधनें.

एखाद्या निजलेल्या माणसाला जागें करावयाचें आहे, तर आपण हातांनी त्याचें शरीर हालवितों आणि त्याला 'अमक्या ऊठ' म्हणून हांक मारतो. ह्या दोन क्रिया एकत्र केल्या म्हणजे तो मनुष्य लवकर उठतो. ऋषि जेव्हां शमदमादि कर्तव्ये आणि स्वाध्याय प्रवचन ह्यांचा जोडीनें उपदेश करतात तेव्हां त्या जोड-गोळीनें आत्मा लवकर जागृत व्हावा, अशी त्यांची योजना आहे. शमदमादि कर्तव्ये म्हणजे शरीर गदगदां हालविणें आणि स्वाध्यायप्रवचन म्हणजे हांक मारणें. तोंडानें हांक मारून शरीर गदगदां हालविलें म्हणजे माणूस ताबडतोब खडबडून जागा होतो.

राष्ट्राला जागें करण्यासाठीं राष्ट्रीय चळवळी असतात. त्यांतहि ह्याच दोन गोष्टींची आवश्यकता असते. लहान-थोर, गरीब-अमीर, जाणते-नेणते, सर्वांच्या हातून स्वराज्याचें प्रत्यक्ष काम आणि तेंहि राष्ट्रीय निष्ठा उत्पन्न होण्यासाठीं नित्य कर्मांच्या स्वरूपाचें म्हणजे एकरूप—असें कांहीं तरी होत राहिलें पाहिजे. चर-ख्यावर सुत कांतण्याचें काम हें नित्यकर्म होण्यालायक आहे. इतरहि राष्ट्रांसेवेचीं कामे आहेत. तीं यथाशक्ति करावींच. पण सुत कांतण्याचा नित्यधर्म मात्र दरेकांनें आचरावा. समर्थांच्या वचनांत थोडा फरक करून, “बहु चांगलें काम हें कांतण्याचें। अती साजिरें स्वल्प सोपें फुकाचें ॥” अस सह्य म्हणतां येईल. कांतण्याचें काम राष्ट्राला स्वावलंबन शिकविणारें म्हणून ‘चांगलें,’ राष्ट्राची नम्रता झांकाणारें म्हणून ‘साजिरें,’ विशेषशा साधनाशिवाय एका लहानशा चातीवरहि होऊं शकणारें म्हणून ‘स्वल्प,’ स्त्री-पुरुष, बाळ-वृद्ध, अशक्त-अडाणी सर्वांना करतां येण्यासारखें म्हणून ‘सोपें,’ आणि नुसतें ‘फुकाचें’ च नव्हे पण आणखी दोन दाम देणारें असें आहे; म्हणून तें स्वराज्याच्या राष्ट्रीय चळवळीचें नित्यकर्म होण्याला सर्व प्रकारें योग्य आहे. ह्या नित्यकर्माचें चक्र राष्ट्रभर चालू करतां आल्यास त्यानें राष्ट्रचें शरीर गदगदां हालेल. राष्ट्राच्या हृदयाला स्वराज्याच्या चळवळीचे शारीरिक धक्के बसतील. आणि त्याबरोबरच इकडे हांक मारण्याचेंहि काम सारखें चालू असलें तर राष्ट्रपुरुष तेव्हांच जागा होईल.

पण हें हांक मारण्याचें कामहि सतत चालूं राखलें पाहिजे. देवाच्या मूर्ती-समोर श्रवण-दर्शन अवश्य पाहिजे. त्याशिवाय भक्तिमार्गाची पूर्ति होऊं शकत नाही. ऋषीलाहि शमदमादि साधनाबरोबर स्वाध्याय-प्रवचन हवेंच, राष्ट्राची झोप म्हणजे कुंभकर्णाची झोप. तेथें शरीराला टोंचण्या हव्यात. चळवळीच्या तत्त्वाचें कीर्तन खेड्यांपाड्यांतून, देशाच्या गीतांमध्यें होत राहिलें पाहिजे. चरखा हें चळवळीचें 'यंत्र' आहे. पण यंत्राला मंत्राची जोड पाहिजे. चळवळीच्या मंत्राचें उच्चारण चालूं राहिल्यानें श्रद्धा दृढ होईल, आणि श्रद्धा दृढ झाली म्हणजे संकल्पाची सिद्धि होईल. किंवा चरखा चालविणें हें तप म्हटलें तर तत्त्व-संकीर्तन हा जप म्हणावा. तपाची टोंचणी लावूं आणि जपाचे नगारे पिटित राहूं तेव्हां राष्ट्रपुरुष जागा होईल.

७. ग्रामसेवेच्या शास्त्रांतील एक कलम.

‘ शरीरश्रम ’

खेडेगांवच्या सेवेचें शास्त्र दिवसें-दिवस चिंतून राहिलों आहे. पुष्कळ गोष्टी निश्चित झाल्या आहेत. अनेक अजून व्हायच्या आहेत. ‘ कमीत कमी आठ तास शरीर-परिश्रम आणि आजच्या परिस्थितीत राष्ट्रीय जीवनांत पडलेला खडा भरून काढण्याचा, ’ हें खेड्याच्या सेवेच्या शास्त्रांतलें एक कलम निश्चित आहे. आणखी दुसरी कलमें अशींच निश्चित होऊन राहिली आहेत. एकेक अंमलांतच आणून पाहूं म्हणजे निकाल लागेल.

शरीर-परिश्रमः जडता येण्याची मला धास्ती नाही. विचाराची वाफ कोंडली गेल्यामुळें आणि चिंतनाला पुष्कळ अवकाश मिळत गेल्यामुळें उलट तंत्रता वाढते असा प्रत्यक्ष अनुभव येत आहे. शरीर दुबळें होण्याचें-योगपूर्वक काम केल्यास-मुळींच कारण नाही. बलवान होण्याचें कारण आहे. आठ तास काम करून शिवाय चार पांच तास अवांतर सेवेसाठीं उरतात. आठ तासांचा शरीर-परिश्रम ही एक महान् सेवा ठरते. उदाहरणाइतकें वक्तृत्व बोलकें तर नाहीच. आणि वक्तृत्वाची मदत लागत असली तर शून्याची जशी एकाला लागते तशी लागत असेल व ती घेतां येईल.

हिंदुस्थानचा महारोग आणि त्यावरील तोडगा.

हिंदुस्थानचा आजचा सर्वांत मुख्य रोग म्हणजे आळस. महारोग म्हटलें तरी चालेल. ह्यावर तोडगा म्हणजे उद्योगी माणसाचें जिवंत जागर्तें उदाहरण आणि संगति. आपण निरंतर उद्योग करीत राहून तो व्यवस्थित हिशेबी वृत्तीनें सफल करून आपल्या कृतीनें आणि संगतीनें आणि जोडीला समजावण्यानें आपण तो रोग काढू शकूं. म्हणून (१) उद्योग पाहिजे, (२) तो सतत पाहिजे. (३) तो मुरला पाहिजे, () त्यावर आपल्या जीवनाचा आधार पाहिजे,

(५) बाहेरचा सर्व आधार सोडला पाहिजे, (६) तो व्यवस्थित पाहिजे आणि (७) त्याची सफलता सिद्ध झाली पाहिजे. इतकें झाल्याशिवाय खेड्यांतल्या जनतेत आपल्या कार्याचा समावेश होणार नाही. आमच्या देहाचा खुशाल होवो.

बोक-गंग्रहाच्या किंवा सेवेच्या खोऱ्या मोहक आणि त्वरित कल्पनेला बळी पडून नाना उद्योग अथवा व्यवसाय अथवा ठोंगें अथवा चाळे उभारण्यानें क्षणभर लोकांचा जमाव जमलेला दिसेल. परंतु तो कार्यकारी होणार नाही.

८. शरीरश्रम आणि सांस्कृतिक उन्नति.

कांहीं लोकांची अशी आपली समजूत आहे की कमीत कमी श्रम आणि जास्तीत जास्त अवसर मिळान्याशिवाय माणूस आपला आत्मविकास करू शकत नाही. 'दिवसभर मारे कामच काम, आराम विश्राम मात्र क्षणभरहि नाही. म्हणून जॅक कसा अगदी ठोंब्या बनला' या अर्थाची इंग्रजीतील म्हण सर्व परिचित आहेच. या म्हणीला कुणीतरी-मला वाटते लॉर्ड अँव्हेबरीने-उत्तर दिले आहे. त्याचें म्हणणें असें की "रात्रदिवस खेळच खेळ, काम मात्र नांवालाहि नाही. असें झालें तर बिचारा जॅक शतमूर्ख बनेल की!"

नुसत्या कामाने जर जॅक मठ होत असेल तर नुसते खेळ खेळून तर तो आणखीच मूर्ख बनेल, या विधानाचा अर्थ असा की जीवनांत श्रम आणि खेळ यांचा योग्य सनन्वय झाल्यानेच जीवनांत आनंद आणि पुरुषार्थ यांचा मेळ साधेल.

आज स्थिति अशी आहे की कांही लोकांना अष्टौप्रहर कामाच्या गाड्याला जुंपून रहावें लागतें. उलट कांहीं अगदी रिकामे बसून चैनीत दंग असतात. बऱ्याच जणांना आपला बौद्धिक किंवा सांस्कृतिक विकास करून घ्यायला सवड म्हणून मिळतच नाही. असें आढळून आल्यामुळे कांहीं लोकांनी प्रगतीचा मंत्र म्हणून माणसाला कमीतकमी श्रम आणि जास्तीत जास्त उस्तं या सूत्राची घोषणा केली. कांही तर थरावर जाऊन म्हणूं लागले की अहो, उस्तं, फुरसत, म्हणजेच स्वातंत्र्य-विश्राम म्हणजेच स्वराज्य !

तथापि, 'केवळ अवकाश, मिळाला की मानवाचा विकास होत नाही हें थोडा विचार केल्यास ध्यानांत येतें. माणसाला रिकामा वेळ असला की एक तर तो आळशी होतो किंवा उत्पाती बनतो. जोंपर्यंत आपल्या फुरसतीचा उपयोग माणूस कोणत्या ना कोणत्या चांगल्या कामी करीत नाही तोंपर्यंत ना त्याची उन्नति होत, ना समाजाची. 'रिकाम्या डोक्यांत सैतान आपला कारखाना घालतो' हें कांहीं खोटें नाही.

माणूस निरोगी आणि कर्तबगार असला तर तो निष्क्रिय राहूंच शकत नाही. ज्याच्या आंगी बळ असते, हृदयांत हिंमत असते, मेंदूंत अक्कल असते तो स्वस्थ तरी कसा राहू शकेल ? ' अंधार व अप्रवृत्ति, हीं तमोवृद्धीचीं लक्षणे आहेत.* शत्रूत डोक्याचा, धष्टगुष्ट आणि मन जीवंत असलेला माणूस कांहीतरी केल्यावांचून जीवंत तरी राहू शकेल काय ? असें वादूनच जणुं बर्नाडि शॅने कुठे तरी म्हटलें आहे की- ' सततची निष्क्रियता म्हणजे दुसरा नरकच- ' नरकासाठी ही अगदीं योग्य परिभाषा आहे !

निष्क्रियतेचा अर्थ जर नरक असेल तर फुरसत किंवा अवकाश, उसंत यांचा अर्थ रिकामपण किंवा आळस असा करून चालणार नाही. मनुष्य आपल्या ज्या वेळाचा उपयोग स्वतःला आवडेल त्या कामां करू शकतो ती त्याची फुरसतीची वेळ, अशीच फुरसतीची व्याख्या करावी लागेल.

माणसाचे आवश्यक श्रमाचे तास कमी व्हावे असे जेव्हां थापण म्हणतो तेव्हां तसें म्हणण्यांत आपला उद्देश माणसाला आपली रुचि आणि आवड पाहून काम करायला जास्तीत जास्त वेळ मिळावा असा असतो. तेव्हां, समाजोपयोगी परिश्रम व माणसाची उन्नति व आनंद यांत कोणत्या तरी स्वरूपाचा स्पष्ट आणि अनिवार्य असा विरोध आहे काय की ज्यामुळें आम्ही माणसाला समाजोपयोगी परिश्रमांतून जास्तीत जास्त फुरसत देऊं इच्छितो ? असा एक मुद्दा उपस्थित होतो.

याचें एक उत्तर तर स्पष्ट आहे- " समाजाच्या धारणेसाठी दोन प्रकारच्या कामाची आवश्यकता असते. एक कलात्मक किंवा आनंददायक आणि दुसरें, श्रमात्मक किंवा कष्टदायक. केवळ श्रमात्मक कामांत कसलेंच कौशल्य लागत नाही. एकच क्रिया त्यांत पुनः पुनः करावी लागल्यामुळें कंटाळा येतो. जांव उबून जातो. शरीर थकून जातें. मन उडून जातें. बुद्धि सुन्न होते. असल्या शरीरश्रमांतून माणसाची बुद्धि विकास पावत नाही. त्याची सांस्कृतिक उन्नति होत नाही.

* अंधार मोह दुर्लक्ष अप्रवृत्ति चहूंकडे ।

देहांत माजली तेव्हां जाणावें तम वाढलें ॥ गीताई १४, १३ ॥

प्राचीन काळापासून आजतागायत असलीं कष्टदायक कामें समाजानें गुलाम, मजूर आणि स्त्रिया यांच्याकडून करवून घेतलीं आहेत. उलट कलाकुसर आणि पराक्रमाचीं कामें उच्च वर्गाकरितां राखून ठेवलीं आहेत. आज आम्हीं एक अशी समाज घटना तयार करण्यासाठीं झटत आहोंत कीं जिच्यांत वर उल्लेखिलेले काबाडकष्ट सर्व लोकांमध्ये बरोबर वांटून दिले जातील. त्याबरोबरच असाहि प्रयत्न करण्यात येईल कीं सर्वांना फारच थोडावेळ असले काबाडकष्ट करावे लागून उरलेला वेळ प्रत्येकाला आपल्या आवडीनुसार स्वतःची उन्नति करून घेण्यांत खर्च करतां येईल. समाजाच्या गरजा भागविण्यासाठीं जीं कामें करावीं लागतात तीं सर्वांनाच आवडतील अशीं थोडींच राहणार ! म्हणून अशींच व्यवस्था करणें योग्य ठरेल कीं ही बिगार कमीत कमी करविली जावी व सर्वांना जास्तीत जास्त उंसंत मिळूं द्यावी.”

हें उत्तर सक्तृदर्शनीं पटण्यासारखें, अगदीं बहारीवें वाटतें. पण त्यांत एक तर्कदोष आहे. जर समाजाची धारणा आणि प्रगति यासाठी कोणत्या ना कोणत्या परिश्रमाची आवश्यकता आहे तर व्यक्तीच्या उन्नतीसाठी आणि स्वास्थ्यासाठी परिश्रमाची तितकीच आवश्यकता नाहीं कां ? आपण असें प्रत्यही पाहतों कीं माणूस आपल्या शरीरस्वास्थ्यासाठी स्वतःला न आवडणाऱ्या आणि वर कष्टप्रद असणाऱ्या अशा कितीतरी गोष्टी नेहमी करीत असतो. कसरत किंवा कवायत ही त्यांची उदाहरणें म्हणून पुढे करतां येतील. बैठक म्हटली की तो नुसत्या उठावशाच काढीत बसतो. तें पाहून बघणाऱ्याला शीण येतो पण उठावशा शरीरस्वास्थ्याला आवश्यक आहेत म्हणून तो माणूस मात्र त्यांत चुकारपणा करीत नाहीं. कवायतीचेंहि तसेंच. त्यांत एकच एक पवित्रा कितीतरी वेळ टाकावा लागतो. अनेकदां तांच तीच आवृत्ति करीत राहाणें यालाच तर अभ्यास म्हणतात. खेळाचें देखील असेंच आहे. खेळामध्ये शरीरश्रम होऊनहि आनंद मिळतो. कारण त्यांत कौशल्य, सहयोग, आणि पराक्रमाची जरूर असते; पण खळ म्हणा, कला म्हणा, किंवा उद्योग म्हणा त्यांत केव्हां ना केव्हां तरी जीव उबेल अशा परिश्रमाचीं तर गरज असतेच !

व्यायाम कवायत इ. मध्ये जे शरीरश्रम केले जातात त्यांत आनन्दापेक्षा पुरुषार्थाची व उपयुक्ततेची भावना असते. त्यांत गोडी वाटते याचें कारण त्या

गोष्टी भोग किंवा सेवा यांना साधनभूत मानल्या जातात. व्यायाम व कवायत यांच्या योगे जी शक्ति किंवा कौशल्य कमाविले जाते त्याचा उपयोग जो मनुष्य भोग किंवा विक्रय यासाठी करतो त्याची समाजांत फारशी प्रतिष्ठा असत नाही. उलट जो त्या सामर्थ्याचा उपयोग सेवेसाठी करतो त्याला समाजांत प्रतिष्ठा मिळते. अशी वस्तुस्थिति असल्याने केवळ परिश्रम किंवा काबाडकष्ट जेव्हां समाजाच्या सेवेचे साधन होतात तेव्हां त्यांत आपल्याला गांडी वाटते, व सेवेची भावना उत्कट असल्यास आनंदहि मिळतो. मनुष्याची भोगवृत्ति आणि सेवावृत्ति यांत ज्या मानाने अवरोध किंवा ऐक्य असते त्या मानाने तो सुसंस्कृत किंवा सभ्य बनत जातो.

फुरसत किंवा अवसराचा उपयोग करावयाचा झाला तर त्यालाहि वरील नियमच लागू आहे. माणूस आपल्या फुरसतीचा उपयोग एकतर आपल्या मनोविनोदाकडे करील किंवा आपल्या रुचीप्रमाणे परिश्रम करण्यांत करील. समाज-व्यवस्था अशी असावी की जिच्यांत माणूस आपल्या फुरसतीचा उपयोग अहितकर आणि अनिष्ट कार्याकडे कमीत कमी करू शकेल. त्याच्या शिक्षणप्रणालीनेहि त्याला या उद्देशाच्या पूर्तिसाठी मदत केली पाहिजे.

सेवा, आजिविका आणि आनन्द यांचा समन्वय कसा केला जाईल हा शिक्षणांत देखील सर्वांत कठिण आणि महत्वाचा प्रश्न होऊन बसला आहे. शिक्षण आनन्ददायी कसे होईल, शिक्षण तेजस्वी कसे होईल ? असेल प्रश्न शिक्षणशास्त्रांत प्रामुख्याने दाद मागत आहेत. जे प्रश्न शिक्षणशास्त्रासमोर तेच समाज व संस्कृति यांच्यापुढेहि तितक्याच प्रामुख्याने उभे आहेत. आपल्या जीवनाच्या गरजा पुऱ्या पाडण्यासाठी माणूस जो व्यवसाय करील त्यांत आणि त्याच्या मनोविनोदनाच्या व सेवेच्या साधनांत जितका अवरोध राहील तितकी त्याची सांस्कृतिक उन्नति जास्त होईल. हा समन्वय सांस्कृतिक उन्नतीचे प्रमुख लक्षण आहे.

गांधीजी एकदा सहज बोलतां बोलतां म्हणाले की—“ मनुष्य आपली सारी कामे यंत्राच्या साहाय्याने जर अध्यां तासांत संपवू लागला तर उरलेल्या

वेळांत त्यानें काय हजामती कराव्यात ? ” यावर महाराष्ट्राचे एक प्रसिद्ध विद्वान देशभक्त मला म्हणाले, “ गांधीजी मनुष्य स्वभावाला इतकें हीन कां लेखतात ? हीच कां त्यांची मनुष्यस्वभावावरील श्रद्धा ? माणूस आपला फावला वेळ निद्रा, आळस, कुकर्म यातच घालवील असेंच ते कां म्हणून गृहीत धरतात ? ”

गांधीजींचा निजधर्म म्हणून जर कांही असेल तर त्याचें पहिलें सूत्र मनुष्य-स्वभावाच्या ठिकाणीं असीम श्रद्धा हेंच होय ! मानवी स्वभावाबद्दल त्यांना अविश्वास नाही पण समाजव्यवस्था अशी असावी की जेथें माणसांच्या सत्प्रवृत्तींचा उत्कर्ष होईल आणि असत्प्रवृत्तींचा विनाश होईल. हा त्यांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. माणसाला केवळ भोगसाधनें वाढविण्याचेंच शिक्षण जर दिलें जाईल तर त्याची संस्कृति भोगप्रधान होईल. तो आपला सवडीचा वेळ केवळ विलासापायीं खर्च करील. असें झालें तर माणसें एक दुसऱ्याला आपली भोगसाधनें मानूं लागतील.

केवळ व्यक्तिगत लाभासाठीं माणूस जेव्हां उद्योग करित नाही तेव्हां त्याच्या उद्योगाची प्रेरकशक्ति एकतर मनोरंजन होऊं शकते किंवा समाजसेवा ! गांधीजींचें म्हणणें इतकेंच आहे की मनुष्याची करमणूक व समाजसेवा यांच्यामधलें अंतर जितकें कमी तितकी त्याची संस्कृति श्रेष्ठ व तितकीच समाजाची उन्नति जास्त. आज माणूस पोटासाठीं उद्योग करतो. उद्याच्या आमच्या समाजव्यवस्थेंत त्याला समाजाच्या आवश्यक गरजा पुऱ्या करण्यासाठीं उद्योग करावा लागेल. आज त्याच्या स्वतःच्या चरितार्थाचा प्रश्न आहे. उद्या त्याच्यापुढें समाजाच्या चरितार्थाचा प्रश्न उभा राहिल.

आपल्या पोटासाठीं म्हणा किंवा समाजाच्या जीविकेसाठीं म्हणा माणूस जो उद्योग करील त्यांत आणि त्याच्या अभिरुचींत, त्याच्या प्रगतींत, विरोध राहणेंच अगल्याचें आहे कां ? त्याची स्वाभाविक प्रवृत्ति, अभिरुचि समाजोपयोगी परिश्रमासाठीं अनुकूल असणें संभवतच नाही कां ? समाजोपयोगी आवश्यक परिश्रम त्याला कष्टप्रदच वाटत जावे व त्यांपासून आपली सोडवणुक कढन घेण्यासाठीं त्याने सतत प्रयास करित राहावें—यांतून सुटकाच नाही कां ?

असा प्रश्न आहे खरा !

गांधीजींच्या विचारप्रणालीत समाजोपयोगी परिश्रम, मनोविनोद आणि माणसाची सांस्कृतिक उन्नति यांत अगदी अनिवार्य असा विरोध नाही. उलट जसजसे या तिन्हीमधील अंतर कमी होत जाईल तसतशी माणसाची व मानव-समाजाची प्रगतीच होत जाईल. सामाजिक जीवनासाठी जर कोणत्या ना कोणत्या प्रकारचे श्रम आवश्यक आहेत तर मग व्यक्तिगत जीवनाच्या विकाशालाहि त्यांची गरज आहे. पराक्रम व उपयुक्तता यांचा पगडा भावेनवर बसला असतांना जर व्यायाम व कसरत ही आनंदप्रद ठरू शकतात, सामुदायिक जीवनाची इच्छा पूर्ण होते म्हणून जर खेळाला मजेचें स्वरूप प्राप्त होऊं शकतें तर सामाजिक जीवन-सिद्धीची म्हणजेच सेवाधर्माची भावना शरीरश्रमालाहि आनन्दमय बनवूं शकेल अशी आशा बाळगायला काय हरकत आहे ! श्रम, उपयोगिता आणि सेवा यांचा समन्वय हेंच संस्कृतीचें किंवा सामाजिक उन्नतीचें सर्वश्रेष्ठ साधन आहे !

म्हणूनच गांधीजींच्या अर्थनीतीमध्ये या गोष्टीवर आग्रहपूर्वक भर दिला आहे की आमच्या उद्याच्या समाजरचनेत माणसाला शरीरश्रमासाठी योग्य व पुरेसे स्थान असलें पाहिजे. त्यांच्या आवश्यक व्रतमालिकेमध्येः शरीरश्रमाचा समावेश जो केला गेला आहे तो देखील या साठीच !

* आवश्यक व्रतमालिका

अहिंसा सत्य अस्तेय ब्रम्हचर्य असंग्रह

शरीरश्रम अस्वाद सर्वत्र भयवर्जन

सर्वधर्मी समानत्व स्वदेशी स्पर्शभावना

ही एकादश सेवावीं नम्रत्वे व्रतनिश्च

(विनोबा)

९ गांधीजींची रणनीति

“हिंदुस्थान हा लष्करी मुलुख आहे, या विधानाबद्दल माझा पूर्ण मतभेद आहे आणि तो मतभेद मी मोठ्या सन्मानाने प्रकट करितों. हिंदुस्थान लष्करी मुलुख नाही, याबद्दल मी ईश्वराचें आभार मानतों.” गांधीजींनी असें जेव्हां लिहिलें तेव्हां कित्येक देशाभिमानी लोकांना ही गोष्ट लागली. गांधींच्या म्हणण्याचा त्यांनी असा अर्थ लावला की हिंदुस्थान हें एक पौरुषहीन राष्ट्र आहे. गांधीजींचें म्हणणें खोडून काढण्यासाठी सर्व प्रकारचे ऐतिहासिक व काल्पनिक पुरावे उपस्थित केले गेले आणि हिंदुस्थान हेंहि एक सैनिक राष्ट्र आहे असें दाखवून देण्याचा निष्फळ प्रयत्न करण्यांत आला.

गांधावर जी टीका करण्यांत आली ती विचार स्पष्ट नसल्याची द्योतक आहे. ज्याला ‘सैनिकता’ किंवा ‘फौजीपणा’ म्हणतात तो आणि शौर्य किंवा पौरुष ह्या गोष्टी एक नव्हत हें आपण विसरून गेलों. कांहीं अंशा असें जरी मानून चाललों की सैनिकतेत वीरता असते, तरी देखील हे दोन्ही शब्द समानार्थी किंवा समव्याप्त नाहीत. उलट असें देखील म्हणतां येईल की जेथें सैनिकश्रुति संपते तेथून वीरश्रुतीला सुरुवात होते.

मूळ मुद्दा असा की वीरश्रुतीचें आश्रयस्थान काय ? माणसाचें हृदय ? त्याचे हात ? की त्याचीं हत्यारें ? यापैकीं हत्यारें केवळ साधनमात्र आहेत. साधन कितीहि तीक्ष्ण, कार्यक्षम आणि कुशल असलें तरी अखेर साधनच ! साधन वापरणारे हात जर मजबूत नसतील तर उपयोग काय ? हाच न्याय माणसाच्या हातांनाहि लागूं आहे. ते हात कितीहि बळकट असले तरी त्यांना प्रेरित करणारें हृदय जर दुबळें असेल तर ते हातहि कांहीं कामाचे नाहीत. तात्पर्य, वीरतेचें आश्रयस्थान हत्यार किंवा हात नाहीत, माणसाचें हृदय आहे. सबब वीरश्रुतीच्या विकासासाठी माणसांच्या हृदयांचा विकास होणें जरूर आहे. वीरतेचा विकास म्हणजे शस्त्रबळाचा किंवा बाहुबळाचा विकास नव्हे. तर मनोबलाचा विकास होय अधिक निश्चित आणि असांदिग्ध भाषेत यालाच आत्मबळ म्हणायचें.

हिंदुस्थान फौजी मुख्य नाही असें जेव्हां गांधीजी म्हणतात तेव्हां हिंदुस्थान शूर मुख्य नव्हे असें किंचित् सुद्धा ध्वानित करण्याचा त्यांचा हेतू नसतो. त्यांच्या म्हणण्याचा अभिप्राय एवढाच कीं सैनिकता ही भारताची विशिष्ट प्रकृति नव्हे, सैनिक वृत्तीची प्रतिष्ठा आणि पूजा भारतीय संस्कृतीची प्रधान प्रवृत्ति नव्हे. शत्रुताला येथे स्थान अवश्य होतें. पण तें अप्रस्थान मात्र कधींच नव्हतें. गांधीजी आणखी असेंहि सूचवूं इच्छितात कीं भारताचा अधःपात आणि गुलामी याचें कारण तो एक फौजी मुख्य नाही हें नव्हे !

हिंदुस्थान निःशस्त्र आणि सैनिक शिक्षणांत मागासलेला देश आहे, हें जर हिंदुस्थानच्या गुलामीचें कारण नसेल तर दुसरें कारण तरी कोणतें ? या प्रश्नाचें योग्य उत्तर असें देतां येईल कीं जेव्हां हिंदुस्थानच्या कपाळी गुलामी आली तेव्हां हिंदी लोकांच्या हातीं हत्यारें होती. त्यांच्या शौर्याबाबत कुणाला कसलाच संशय नव्हता. शस्त्रास्त्रविद्येत त्यांचें कौशल्य स्वयसिद्ध होतें. कारण कां विजेत्यांच्या सैन्यांत त्यांची संख्या विदेशी सैनिकापेक्षां कितीतरी अधिक होती. ज्या मुहूर्तावर या देशांत इंग्रजांचें शुभागमन झालें त्यावेळीं हिंदी लोकसंख्या कांही नाही तरी तीस कोटी असेल. इंग्रजांनीं हत्यारांचा कायदा केला आणि कसलाहि विरोध न करतां हिंदी लोकांनीं आपलीं हत्यारें त्यांच्या स्वाधीन केलीं. जगाच्या इतिहासांत ही एक नवी आणि अभूतपूर्व अशी घटना आहे. तोस कोटी लोकांनी लाख, दोन लाख गोऱ्या लोकांच्या स्वाधीन आपलीं हत्यारें निमूटपणें केलीं तरी कशी ? कोणत्या भावनेने ? परंतु या प्रश्नाचें विवेचन हा प्रस्तुतचा विषय नव्हे. येथे एवढेंच दिग्दर्शित करायचें आहे कीं हिंदुस्थानच्या गुलामीचें कारण त्याचें निःशस्त्रीकरण नव्हे. आज देखील पुष्कळ हिंदी लोकांच्या हातीं हत्यारें आहेत. पण त्यांचा प्रयोग विजेत्यांच्या बाजूनें आपल्या लोकांवरच बहुधा करण्यांत येतो.

तेव्हां असें म्हटलें पाहिजे कीं आमच्यापुढे महत्वाचा मुद्दा सैनिकतेच्या विकासाचा नसून मनोबलाच्या व संघटनशक्तीच्या विकासाचा आहे. सशस्त्र सैन्यांत देखील संघशक्ति हीच शौर्याची गंगोत्री मानली जाते. इंग्रजांत जितका 'स्पिरिट डी कोर' म्हणजे सांघिक भावना म्हणतात, तीच सैनिक शिस्तीचा मूलाधार होय. जोपर्यंत ही भावना उत्पन्न होत नाही तोंपर्यंत कोणत्याहि प्रकारची सामुदायिक शक्ति उत्पन्न होऊं शकत नाही.

या सामुदायिक शक्तीचा अभाव हेच भारताच्या दुरवस्थेचें मुख्य कारण आहे. इंग्रजीत एक अशी म्हण आहे की चोराच्या टोळीमध्येहि एक परस्पर प्रामाणिक भाव असावा लागतो. चोरांची कां होईना पण परस्पर विश्वासावांचून टोळीच बनू शकत नाही. आणि ठिकूहि शकत नाही. हिंदुस्थानांत व्याक्तिगत शौर्य आणि सद्गुण यांची वाण नाही. येथील कितीतरी व्यक्ति आपापल्यापरी आपापल्या क्षेत्रांत जगांत अद्वितीय आहेत. पण अनेक व्यक्तींचे एकीकरण करून एक संकलित शक्ति निर्माण करण्यासाठी ज्या सामुदायिक चारित्र्याची गरज असते ते चारित्र्य आपल्यांत नाही. या सामुदायिक दानतीचा विकास हाच भारताचा मुख्य प्रश्न आहे. सैनिक बलीच्या उत्कर्षाने व अवाढव्य खटाटोपानें हें साधणें शक्य नाही.

आज आम्ही आपला मुख्य प्रश्न सोडविण्याचा प्रयास करीत असतांना; आम्हांला एका नव्या संस्कृतीचें अग्रदूत होण्याचीहि संधी मिळत आहे ही आमच्यासाठी एक निरुपम गौरवाची गोष्ट आहे. गांधीजी आम्हांला असे समजावूं इच्छितात की आमची परंपरा, संस्कृति आणि परिस्थिति या महान कार्यासाठी सर्वथा अनुकूल आहेत. जग आज अशा एका संस्कृतीसाठी धडपडत आहे की जिच्यांत साहस, पराक्रम, कष्टसहिष्णुता, आत्माहुति इत्यादि सद्गुणांना भरपूर वाव असूनहि हत्या आणि हिंसेला मात्र जिच्यांत तिळभरहि स्थान नाही. अशा प्रकारच्या वृत्तीचा विकास आणि संघटन हेच गांधींचे जीवनकार्य होय.

समाजांत शिपायाची प्रतिष्ठा कोणत्या गुणामुळे होते याचा प्रथम विचार करायला हवा. युद्धाच्या प्रतिष्ठेचा आधार काय ? समाजांत शिपायाला जो मान मिळतो तो एवढ्यासाठी की तो आपले प्राण धोक्यांत घालायला कचरत नाही. रणमैदानावर क्षणाक्षणाला त्याला मृत्यूशी सामना करावा लागतो. जिथें मरणाचे भय असतें अशा ठिकाणी व अशा प्रसंगां तोंड देण्यांतच खऱ्या शौर्याची खूण पडते. हाच क्षात्रधर्म होय. गीतेमध्ये याचाच निर्देश ' युद्धेचाप्यपलायनम् ' या शब्दांत केलेला आहे.

हिंसा वर्ज्य करून मृत्यूला तोंड देण्याचे प्रसंग आले असतां उत्साहाने, हौसेने धावून जाण्याची आकांक्षा आमच्या अहिंसक सैनिकांत जागृत करूं शकूं

त्यावेळींच आमच्या सामुदायिक जीवनांत गांधींची अहिंसा पुरेपुर बाणली आहे असें होईल. पुरानें भरधांव वहात असलेल्या नदीच्या प्रबुद्ध पात्रांत बेधडक उडी घेणें, उभ्या गावाला आणि अनेक जीवांना भस्मसात् करण्यासाठीं उठलेल्या आगीच्या विकराल ज्वालांना भीक न घालतां पुढे होणें, महासागराची खोली अजमावण्याची आकांक्षा ठेवणें आणि गौरीशंकराच्या गगनचुंबी शिखरांवर चढून जाण्यासाठीं उतावीळ होणें—हीं सगळीं अहिंसक बीरतेचीं लक्षणें होत.

यासाठीं आम्हांला आजकालच्या सशस्त्र सैनिकासारखीच विशिष्ट शिस्तीची अत्यंत जरूरी आहे. हिंसक सैन्यामध्ये शिस्त नाई रहावी म्हणून शिपायांना विचार करण्याची सक्त मनाई असते. नेपोलियनने कोठेसे म्हटलें आहे कीं 'ज्याक्षणीं माझे सैनिक विचार करूं लागतील त्या क्षणीं माझ्या सैन्यांतील मारी शिस्त नाहीशी होईल.' शिपायांच्या मनांत कसल्याहि प्रकारचा विचार, सहृदयता, पारिवारिक प्रेम इत्यादि मानवोचित भावना निर्माण होऊं नयेत म्हणून आटोकाट प्रयत्न करण्यांत येतो. त्यांच्या बुद्धीला विचार करतां येऊं नये म्हणून त्यांना दारू नियाचें प्रोत्साहन दिलें जातें. त्यांच्या मनांत कोणत्याहि प्रकारचें कौटुंबिक किंवा व्यक्तिगत प्रेमपाश राहूं नयेत म्हणून त्यांना कौटुंबिक जीवनांपासून वंचित ठेवलें जातें; त्यांच्या पशुसुलभ वासना तृप्त करण्यासाठीं त्यांना आहार, मदिरा, आणि मदिराक्षी पुरविल्या जातात. शांततेच्या वेळीं त्यांना रेडे, एडके किंवा कांबडे यांच्यासारखें खाऊं पिऊं घालून झुंज खेळण्यासाठीं सज्ज केलें जातें.

आज आमच्या हिंसक सैनिकांत सभ्यता आणि मानवोचित कोमलता यांचा अंशहि नसतो म्हटलें तरी चालेल. याचें प्रत्यक्ष प्रमाण म्हणजे शांततेच्या वेळीं सभ्य नागरिक, स्त्रिया आणि मुलें सैनिकांपासून दूर राहूं इच्छितात हें होय. हिंमेचा प्रतिकार प्रतिहिंसेनें करण्याचा सैनिकाला इतका सराव झालेला असतो कीं तो स्वतःच हिंसेची प्रतिमा बनून जातो. म्हणून ज्यावेळीं शांतता, शिष्टता आणि सभ्यता नांदते त्यावेळीं सैनिकांबद्दल लोकांची भावना भयाची किंवा उपेक्षेची असते.

हिंसक सैन्यामध्ये देखील प्रचलित राज्याचें रक्षण करणारी सेना आणि क्रांतिकारक सेना यांच्यांत फरक असतो. पहिल्या सैन्याचे शिपाई अन्नाचे गुलाम असतात तर क्रांतिकारक सैन्याचे शिपाई स्वयंसैनिक असतात. तथापि जगांतल्या क्रांतिकारकांनीं आपल्या क्रांतिकारक सैन्यामध्ये आजवर परंपरागत युद्धप्रणाली

आणि प्रचलित युद्धसाधनेंच वापरली आहेत. सैन्याच्या संघटनेंत आणि आयुधांत
! क्रांति करूं शकले नाहीत, म्हणून कोठे कोठे त्यांची क्रांति असफल तर कोठे
प्रत्यक्षफल ठरली आहे !

गांधीजी आपल्या विशिष्ट सरणांचे एकमेव क्रांतिकारक आहेत. ते क्रान्तीच्या
गुद्दप्रणालींत, सैन्यांत आणि युद्धसाधनांतहि क्रांति करूं इच्छितात. इतर क्रांतिकारकां-
सारखेच तेहि जगांतून मोठी पोथी आणि मोठी थैली यांची प्रतिष्ठा नाहीशी करूं
इच्छितात. एवढेच नव्हे तर मोठी लाठी, आणि ताक्ष्ण तरवारींचीहि प्रतिष्ठा
नाहीशी करूं इच्छितात. समाजांत सभ्य नागरिकांची प्रतिष्ठा जोपर्यंत सैनिकांच्या
तरवारीने सुरक्षित राखली जाते, तोपर्यंत ती प्रतिष्ठा किंवा इज्जत मानवतेची नव्हे
तर तरवारीची आणि लाठीचीच असते. याचेंच नांव लष्करशाही किंवा सुसंघटित
शठा राज्य !

मी शाळेंत शिकत होतो. त्यावेळीं रोज एका सावकराला आपल्याबरोबर
हमेशा चार लाठीबंद बागविताना पहात असें. तेव्हा मी त्याच्या मुलाला विचारलें,
‘तुझे वडील या गुंडांना घेऊनच कां बाहेर निघतात ?’ तो म्हणाला, “हे
माझ्या वडिलांच्या प्रतिष्ठेचे, इज्जतीचे रक्षक आहेत.” मी पुनः विचारलें, “समजा,
या गुंडांच्याच मनांत तुझ्या वडिलांची प्रतिष्ठा किंवा इज्जत घेण्याजें आलें तर ?”
तो मुलगा शहाणा होता. त्याला कळून चुकलें. तो म्हणाला, “तुझें म्हणणें असेंच
ना, कां इज्जत खरोखरी वडिलांची नसून या गुंडांच्या लाठीची आहे ?” समाजाची
सुरक्षितता जोपर्यंत थोड्याशा सशस्त्र शिपायांवर अवलंबून राहिल, तोपर्यंत मान-
मरातब, इज्जत, किंमत, शस्त्रांची व काठीचीच राहिल, मानवी आत्म्याची नाही.
जर तुम्हांला क्रान्तीचे अग्रदूत व्हायचें असेल तर शस्त्रांचें मृत्युहि नाहीसें
करावें लागेल.

सारांश, आम्हांला स्वयंभावना, शिस्त, सामुदायिक कार्य ह्या गोष्टी हव्या
आहेत. पण हिंसेला आम्हांला फाटा देऊं इच्छितो. एका उद्देशाने प्रेरित होऊन,
सेनापतीच्या आज्ञेने, एकदिलाने, एकसाथ काम करण्याचा अभ्यास हेंच खरें
अनुशासन आहे. या प्रकारचें अनुशासन किंवा शिस्त हिंसक किंवा अहिंसक अशा
दोन्ही प्रकारच्या सैनिक संघटनांमागीं आवश्यक आहेत. फरक एवढाच कीं हिंसक
शिपाई शिस्तीचें पालन यंत्रांसारखें करतो व अहिंसक शिपाई समजून उमजून
आपल्या आत्म्याच्या प्रेरणेनें शिस्त पाळतो. सशस्त्र सैन्यांत संख्येचें जें महत्त्व

आहे ते एवढ्यासाठीच. प्रत्येक शिपाई अगदी एकएकटा कांही मोठा शूर रहात नाही. पण सर्व मिळून एकसाथ ते मोठमोठी बिकट कामेही करून टाकतात. अहिंसक सेनेत देखील एका विशिष्ट मर्यादेपर्यंत संख्येचे महत्त्व आहेच. पण या सेनेचे सर्वस्व आत्मबल असल्यामुळे संख्येपेक्षा तिच्या गुणालाच अधिक महत्त्व असते.

आणि शस्त्रधारी योद्ध्याच्याही वीरतेचा अंतिम आधार झाला तरी तो त्याचा आत्माच असतो. धर्मयुद्धाच्या शिस्तीत राहणारा योद्धा आपल्या यशःशरीराच्या रक्षणासाठी विजयाची व प्राणाचीही पर्वा करीत नाही. शिखंडीच्या शरवर्षावाने विद्ध होऊन देखील महर्षी भीष्मांनी धर्मयुद्धाची शींव उल्लंघिली नाही, ती यासाठीच. पॉम्पे शहराचा राख होत असतांना तो अज्ञात सैनिक केवळ आपल्या सेनापतीची वाट पहात उभा जवून भस्म झाला, तो देखील येवढ्यासाठीच. शिस्तीची परिणती एका विशिष्ट स्वभावांत आणि मनोवृत्तीत होते. एका मानसशास्त्राच्या पुस्तकांत एक दाखला दिला आहे. कोणी एक शिपाई दुधाची झारी घेऊन जात होता. एका वात्रट मुलाने उगीच खोडकरपणाने जोराने हुकूम दिला “टेन्शन.” आपण काय करीत आहो! ह्याचे भान येण्यापूर्वीच त्या शिपायाने दुधाचे भांडे फेकून दिले आणि अटेन्शनच्या स्थितीत तो उभा राहिला. हा विशिष्ट संवयीचा परिणाम आहे. ती अगदी स्वभावगत होऊन जाते.

अशाच प्रकारची गांधीजी देखील इच्छा आहे. त्यांना असे वाटते की अहिंसक सैनिकांचे शिक्षण आणि अभ्यास असाच असावा. त्याचीही अशीच एक विशिष्ट मनोवृत्ति व स्वभाव तद्द्वारा बनाव. शारीरिक बळ कितीही मोठे असले तरी ते अमर्याद थोडेच असते? पण आत्मशक्ति मात्र अमर्याद व अमोघ असते. ज्यांना रक्त पाहून मृच्छा येते ते अहिंसकही नव्हत आणि कोमल मनाचे पण नव्हत. कोमलपणा म्हणजे भित्रपणा नव्हे आणि कार्य किंवा निर्घृणता म्हणजे शौर्य नव्हे. एका निःशस्त्र, हुताश राष्ट्रामध्ये आत्मविश्वास जागविण्याची गांधीजींची इच्छा आहे व एवढ्यासाठीच ते राष्ट्राला निरुपम व अगाध अशा आत्मबलाची दीक्षा देऊ इच्छितात. त्यांच्या सैनिकसंघटनेचे व अभूतपूर्व रणनीतीचे हेच रहस्य होय !

या 'साधने' संबधी

सत्याग्रहासाठी काय तयारी करावी लागते हें जाणून घेण्याचा जे पाश्चिमात्य प्रयत्न करतात त्यांच्या आकलनाकरिता आणि मार्गदर्शनाकरिता श्री. रिचर्ड. बी. प्रेग यांनी ही छोटीशी पुस्तिका लिहिली आहे. 'शांततावादा' च्या ऐवजी मी जाणूनबुजून 'सत्याग्रह' हा शब्द वापरीत आहे. कारण शांततावादांत जे येते व खपते ते आणि सत्याग्रहाने ज्याचा बोध होतो ते यांत सारखेपणा नाही. श्री. प्रेग हे अत्यंत तत्पर आणि पद्धतशीर काम करणारे असे आहेत. हिंदुस्थानांत व तेहि साबरमतीच्या आश्रमांत ते जवळ जवळ वर्षभर होते. सबब, त्यांना सत्याग्रहाविषयी अधिकृत माहिती आहे. त्यांची ही पुस्तिका अगदी योग्य वेळी बाहेर पडत आहे, आणि हिंदुस्थानांतील सत्याग्रही मंडळींनाहि तिचा उपयोग झाल्यावाचून राहावयाचा नाही. पाश्चिमात्यांना समजेल व रुचेल अशा धर्तीवर त्यांनी हें पुस्तक लिहिलें असलें तरी त्यांतील सार पाश्चिमात्य सत्याग्रही काय किंवा पोर्तुग्य सत्याग्रही काय यांना एकच आहे. म्हणून या पुस्तकाची ही स्वस्त आवृत्ति हिंदुस्थानांत काढली आहे. हेतु हा की हिंदी वाचकांनाहि तिचा उपयोग व्हावा. पुष्कळांना त्यापासून लाभ होईल अशी आशा आहे. आपल्या येथील सत्याग्रहाच्या प्रत्यक्ष कार्यपद्धतीचें अवलोकन करून श्री. प्रेग यांनी या पुस्तकांतील मजकूर रचला आहे. त्यामुळे आपल्या सत्याग्रही, मंडळींवर एक विशेष जबाबदारी येऊन पडली आहे. सर्व माहिती पद्धतशीर रीतीने उपलब्ध करून देण्याच्या दृष्टीने एक सारग्रंथ म्हणून हें पुस्तक कितीहि उत्कृष्ट आणि मार्गदर्शक वाटलें तरी, हिंदुस्थानांतील सत्याग्रहाचा प्रयोग जर असफल ठरला तर या पुस्तकाचा उद्देशहि विफल झाला असेंच मानावें लागेल.

सेवाग्राम
२४-८-४१ }

मो. क. गांधी.

अहिंसेची साधना

आज कितीतरी वर्षांपासून माणसाच्या मनावर लष्करी शिस्तीची पकड बसली असून तिच्यावर त्याची श्रद्धा टिकून आहे. संयोजित हिंसेचे परिणाम अल्पकालिक, ढोबळ आणि घातकी असून देखील हिंसेत जी सुव्यवस्था, जो, टक्केपणाचा आव आणि डंका दिसून येतो त्यामुळे तिच्याबद्दल जगाला खूपच वचक आहे. युद्धाचा आपल्याला कितीही उबग असो पण जेव्हां कधी न्याय व शांतता स्थापन करण्याची आपल्याला विवंचना पडते तेव्हां आपणापुढे एकच शक्ति उभी रहाते व ती म्हणजे लष्करी शिस्तीची ! या शक्तीचें रहस्य कशांत आहे ? मानवी मनांत हिंसेबद्दल जी दहशत बसली आहे तीच केवळ याच्यः मुळाशी आहे कां ?

नेपोलियन म्हणत असे—“ युद्ध-तंत्रांत जे घटक विजय मिळवून देतात त्यांत शेकडा ७५ टक्के शिस्तीचा भाग असतो. ” फॉशच्या मतें “ सैन्याची सर्व मदत शिस्तीवर असते. ” ड्यूक ऑफ वेलिंग्टन म्हणे—“ संवय, शिस्त किंवा वळण हें स्वभावापेक्षां दसपट बलवत्तर असतें. ” प्रसिध्द कवि आणि आयर्लंडातील शेतकी सहकारी संघाचा. संस्थापक जॉर्ज रसेल (ए. इ.) याचा असा विश्वास होता कीं “ लष्करी जीवनापेक्षां नागरिक जीवनालाच अधिक उपयोगी पडूं शकणारा जीवनाचा नियम युद्धविशारदांनी शोधून काढला आणि अत्यंत यशस्वीरीतीने अमलांत आणून दाखविला. तो नियम किंवा स्वभाव म्हणजे स्वतःच्या वैयक्तिक बाबी विसरून सर्वांच्या हितासाठी आपल्या हितावर पाणी सोडण्याचें व्यक्तीला लागूं शकणारें वळण ! ज्यायोगे हें वळण दिलें जातें तें साधन म्हणजे सैनिक शिस्त ! ती अद्भुत चमत्कार घडवून आणते. या शिस्तीमुळे समष्टीच्या हितापेक्षां आत्महित कमी मानायला व्यक्ति जितक्या लवकर तयार होते तितक्या लवकर दुसऱ्या कशानेहि होऊं शकत नाही. * ”

* पहा—A. E. “ The National Being ”. New York, Macmillan, P. 127

लष्करी तज्ञांची ही मते जर खरी असतील तर यांतून एक गोष्ट निश्चित फलित होते. ती म्हणजे, सैन्याची शक्ति त्याच्या शस्त्रसज्जतेवर किंवा संहारक शक्तीवर अवलंबून नसून त्या सैन्याला जे वळण आणि संचालन लाभते त्यावर अधिष्ठित असते. विमाने, लढाऊ जहाजे, बंदुका, बाँबगोळे हे कांही सैन्याच्या शक्तीचे अधिष्ठान नव्हत. खरे अधिष्ठान म्हणजे सैनिकांना मिळालेले वळण व नव्या संवयी लावून घेण्याची त्यांची क्षमता !

नेपोलियनचे देखील असेच मत आहे की सैन्याची पाशवी शक्ति व नैतिक घटक यांचे परस्पर प्रमाण एकाला तीन असे पडते. प्रसिद्ध लष्करी तज्ञ, युद्धतंत्री आणि लष्करी इतिहासकार कॅप्टन बी. एच. लिडेलहार्ट यांच्या मते तर हल्लीच्या युद्धतंत्रांत वरील प्रमाणाचे सापेक्ष महत्त्व एकाला सहा असे आहे.

लष्कराचे तज्ञ म्हणून नांवाजलेल्या लोकांची वर जी मते उद्धृत केली आहेत त्यावरून जगातील सर्व संघर्ष अहिंसेच्या मार्गाने दूर करू शकिल्यांना कांही आदेश टिपता येईल का ? किंवा हेच दुसऱ्या भाषेत मांडायचे झाले तर असे की जनतेच्या न्याय्य आकांक्षा अहिंसेच्या मार्गानेच पूर्ण होतील व संघर्ष थांबतील असें एकादे सौम्य साधन सांपडण्याची आशा आहे का ? मोठमोठ्या संघर्षात देखील नैतिक घटकांना अत्यंत महत्त्व असते, हे जर खरे तर आपल्यालाहि अशी शिस्त नाही का अंगीकृत करता येणार की जी लढाईतील शिस्तीपेक्षा जास्त नैतिक आणि म्हणून जास्त उपयोगी व भरीव राहील ? आपल्याला अशी एक सामाजिक शक्ति नाही का उभविता येणार की जिला सैनिक शिस्तीपेक्षा व शक्तीपेक्षा जास्त भरीव असे नैतिक अधिष्ठान असेल ?

जॉर्ज रसेलचे मत आपण वर उद्धृत केलेच आहे. अहिंसक प्रतिकाराच्या बाबतीत त्यांचे म्हणणे असे की तो नैतिक दृष्ट्या कितीहि लोभनीय असला तरी व्यावहारिक आणि मोठे प्रश्न सोडविण्याला तो कुचकामी आहे.* अहिंसक प्रतिकार अव्यावहारिक असण्याचे त्यांच्या दृष्टीने मुख्य कारण कोणते तर तो माणसांपासून

आवाक्याबाहेरील अपेक्षा करतो. सत्याग्रह कांहीं बाबतीत यशस्वी ठरला हें त्यांना कबूल आहे. तथापि त्यांचा मुद्दा असा कीं बहुजनसमाजाला इतकी उच्च ध्येयदृष्टि आणि शिस्त दीर्घकाल टिकविणें शक्य नाही. ती त्यांच्या शक्तीपलीकडील गोष्ट आहे. सबब हें अहिंसक प्रतिकाराचें साधन अयशस्वीच ठरणार ! हें त्यांचें मत दुसरे एक लष्करी तज्ञ-ज्यांचा उल्लेख आपण वर केला आहे ते कॅप्टन लिडेलहार्ट—उचलून धरतात.* कांहीं बाबतींतील सत्याग्रहाची अमोघता हे हार्टसाहेब देखील प्रांजळपणे कबूल करतात पण अहिंसक प्रतिकाराने एखादा दीर्घ-कालीन लढा यशस्वी करून दाखवावयाला ज्या नैतिक शिस्तीची अत्यंत गरज आहे ती नैतिक शिस्त एखादें राष्ट्र इतक्या सामूहिक रीतीने टिकवूं शकेल कीं काय याबद्दल त्यांच्याहि मनांत किंतु आहेच !

हीं मते कमी महत्त्वाची आहेत असें नाही. पण माझ्या मते तीं चूक आहेत. वरील टीकाकारद्वय किंवा विचारशील व सद्देहतेप्रेरित असे दुसरोहि कित्येक लोक मुळीं हेंच गृहीत धरून चालतात कीं सर्व जनतेला प्रभावी सभ्यतेचें वळण लावण्यासाठी जी शिस्त हवी ती फक्त दैवी किंवा अध्यात्मिक शक्तीचें अधिराज्य असेल तरच शक्य आहे.

अहिंसक त्याचप्रमाणें लष्करी शिक्षणालाहि कवायत आणि शिस्त यांची आवश्यकता आहे आणि असले कवायतीचें आणि शिस्तीचें शिक्षण शरीरभ्रमाच्या मार्फत देतां येतें हेंच यापुढील विवेचनांत स्पष्ट करण्याचा माझा हेतु आहे.

मात्र मी जो कार्यक्रम सुचविणार त्यांत एक विशिष्ट आणि निश्चित अशी आर्थिक दृष्टि अंतर्भूत असेल हें आरंभीच सांगणें इष्ट आहे. तरीहि या आर्थिक दृष्टीचा उद्देश मुख्यतः अहिंसेच्या साधनेसाठीं जें शारीरिक वळण हवें असतें तें लावण्याचा आहे. समजा, एक लष्करी अंमलदार आहे. त्याला मोटार वापरणें सोयीचें जातें कारण त्याला ती मुक्कामी लवकर पोचविते. इतकें असूनहि सैन्याच्या बाबतींत मात्र शिस्तीच्या उपयुक्तेमुळे पायी चवचवणें त्याला पटतें. तीच गोष्ट अहिंसक साधनेची. अहिंसेचा साधक शारीरिक भ्रमाची आवश्यकता याच दृष्टीनें

*पहा--B. H. Liddell Hart, "Europe in Arms" London and New York 1937 Chapt. I

मानतो. हातानें काम केलें म्हणजे मालाची उपज कमी होईल, पुरवठा तुटेल, हें त्याच्या ध्यानीं नसतें असें थोडेंच आहे ?

आतां सैनिक शिस्तांचे काय परिणाम होतात, कोणकोणते, गुण त्यामुळें अंगां येतात हें जरा पाहूं या. एकतर त्यांच्या कवायतीमुळें सैनिकांना आपलीं हत्यारें सहज लीलया वापरण्याचा सराव होतो. रणमैदानाची रचना कशी करावी, कोणकोणते उपाय योजावे हें त्याला कळून येतें. सततची कवायत किंवा तत्सम इतर चळवळी यांच्या योगें जें उच्च सैनिक शिक्षण दिलें जातें त्यायोगें शिपायांत तत्काल आज्ञापालन, समयसूचकता, आत्मसन्मानाची जाणीव, स्वावलंबन आदि गुणांचा विकास होतो. सैन्याचा एक घटक होऊन राहण्यापुरती एकनिष्ठता, इमानीपणा, चिकाटी, कार्यनिग्रह हे गुण त्यांच्यांत विकास पावतात. त्यांच्यांत आत्मविश्वास येतो. त्यांच्यांतलं आत्मसंयमाच्या व आत्मत्यागाच्या वृत्तींना पोषण मिळतें. शिवाय, सर्वसामान्य कार्यासाठी जी कष्टसहिष्णुता लागते तिची तसेंच व्यक्तीच्या हितापेक्षा श्रेष्ठ अशा साध्याच्या सफलतेसाठी जें कार्यकौशल्य आणि सहयोग लागतो त्याची जोपासना होते. साध्या माणसांतहि अशी जाणीव उत्पन्न होते कीं आपण लोकांचें, त्यांच्या मालमत्तेचें व राष्ट्राचे रक्षक आहोंत. या जाणीवेने सैनिकांत उत्साह व धैर्य वाढतें.

हें सर्व आंगां येणार असेल तर ही मोठीच कमाई मानली पाहिजे. हीच कमाई अहिंसेच्या साधकाला जर करायची असेल तर त्याने कोणतीं साधनें वापरावीं ? कोणत्या प्रकारची कवायत त्यानें अंगीकृत करावी ?

सत्याग्रहाची मर्यादा फक्त निषेधापुरती म्हणजे अन्यायमूलक आज्ञांचें प्रतिपालन न करण्यापर्यंतच सीमित असेल तर सत्याग्रह हा हृदयपरिवर्तन करण्या-इतका यशस्वी होऊं शकत नाही हें आतां सर्वांना कळून चुकलें आहे. अहिंसा हा पुरुषार्थाचा धडाडीचा मार्ग आहे आणि ती अहिंसा विधायक कार्याच्या द्वारे प्रगट झाली पाहिजे हें उघड आहे. केवळ तक्षणांतच नव्हे तर मनानें निरोगी व उत्साही असलेल्या प्रत्येक व्यक्तीच्या ठायीं कांहीं तरी करून दाखविण्याची, संघर्षांत साहस करण्याची हांव असते. जेव्हां राष्ट्रव्यापी लढा उभा राहतो तेव्हां तर या गोष्टीचें आपल्याला स्पष्ट प्रत्यंतर येतें. ही प्रवृत्ति कोठेतरी कार्यपर

व्हावयाला हवी व तें कार्य बुद्धिपूर्वक घडायला हवें. ज्या उद्देशानें त्या कार्याचा उपक्रम केला तो उद्देश सफल करून दानविष्णूची शक्ति त्यामुळें निर्माण झाली पाहिजे, व त्या शक्तीच्या द्वारे चिरंजीव सुख्यवस्था, सुरक्षितता, स्वतंत्रता नैतिक समानता, या सारख्या परस्पर आदर, मैत्री, आणि शांतता वाढविणाऱ्या गुणांना वाव मिळाला पाहिजे. सर्वांना झेपेल आणि अमलांत आणतां येईल अशी एखादी सर्वेक्षण योजना (नुसतें बोलणें नव्हे.) मांडली गेल्याशिवाय पुष्कळ युद्धविरोधी लोकांना आपली अहिंसेवरील श्रद्धा टिकवितां येणें शक्य नाहीं. केवळ तत्वघोषानें तर हें काम होणेंच नाहीं. नैतिक दृष्टीनें आणि मानसशास्त्राच्या दृष्टीनेंहि असल्या एखाद्या विधायक कार्ययोजनेचा गरज तीव्रतर होत आहे. ती गरज वेळींच भागविली गेली नाही तर शांततावाद हा केवळ निषेधात्मक होऊन बसेल. ऑल्बर्ट आइन्स्टीन, बर्ट्रंड रसेल, ए. ए. मिल्ले, आणि बेवर्लि निकल्स यांच्यासारख्या शक्यताळीं नाणावलेल्या शांततावादी मंडळींचा आज अहिंसेवरील जो विश्वास उडाला आहे याचेंहि कारण झालें तरी वर उल्लेखिलेल्या एखाद्या विधायक कार्यक्रमाचा आणि त्यावरील निष्ठेचा अभावच होय !

शरीरश्रम आणि मानसशास्त्र.

बहुजन समाज शरीरश्रमाच्या द्वारेच शिकतो. केवळ भाषेच्या द्वारे दिलेलें ज्ञान उमजत नाहीं. गणितासारख्या बौद्धिक विषयालाहि हें लागू पडतें. गणित नीट समजावून घ्यावयाचें असल्यास भूमितीच्या आकृति, बीजगणिताचीं समीकरणे किंवा गणिताचीं उदाहरणें प्रत्यक्ष करून पहावीं लागतात. त्याविना त्या विषयाचें मर्मच आकलन होऊं शकत नाहीं. तसेंच सिद्धांतांचेंहि आहे. एकादें तत्त्व किंवा सिद्धान्त प्रत्यक्ष कृतींत उतरवून पडताळल्याशिवाय तदन्तर्गत कार्य-कारणभाव नीट उकलत नाहीं. बहुसंख्य लोकांना बाह्येन्द्रिय संवेदनाच्या द्वारेच सुखाचा व समाधानाचा प्रत्यय येतो. हेंच काय पण विचारयुक्त व भावमिश्रित अशी आपली वृत्ति देखील (Sentiment) * विशिष्ट प्रकारच्या सजजात्मक

* Sentiment या शब्दाचा मानसशास्त्रीय अर्थ येथें अभिप्रेत आहे. तो म्हणजे—an organized arrangement of feelings and thoughts. पहा:—
“T. N. Whitehead “Leadership in Free Society.” Cambridge; Mass; Harvard University Press, 1936.

कृतीतूनच विकसित होते, व क्रियासातत्यानें स्वभावाला वळण लागतें. आपल्या सिद्धांतांकडून काम घेतां यावें, त्यांना राबवितां यावें म्हणूनच ते कृतीने कसास लावावे लागतात. या सर्व कारणांमुळेच कोणतीहि कवायत असा, कोणतेहि अनुशासन असो, चारित्र्यशिक्षणाचें कोणतेहि साधन असो त्यांत शारीरिक श्रमांना जास्त अवसर दिला जाणें युक्त आहे. लष्करी, व्यापारी, धार्मिक किंवा वैज्ञानिक यांपैकीं कोणतेहि अनुशासन असो त्याला वरील विधान लागू पडतें.

अहिंसेच्या साधनेसाठीं क्रिया म्हणून मी हस्तव्यवसायाची, शरीरश्रमाची निवड करतो. त्यांतील खाली दिलेले संकेत मात्र ध्यानांत ठेवले पाहिजेत:—

(१) तो हस्तव्यवसाय अशी वस्तु उत्पन्न करणारा असावा कीं जी वस्तु समाजाला व विशेषतः गरीब बेकार जनतेला उपयोगी आणि हितावह होईल.

(२) तो व्यवसाय गरीब आणि बेकार जनतेला अंगिकारितां आला पाहिजे. त्यायोगें त्यांना आत्मसन्मानपूर्वक आपली उपजीविका करतां आली पाहिजे.

या अटीं जर पाळल्या गेल्या तर अहिंसेच्या साधनेसाठीं घेतलेला हा हस्तव्यवसाय सैनिक शिस्तीपेक्षांहि जास्त नैतिक, चारित्र्य वाढविणारा आणि म्हणून शक्तिवर्धक ठरणार आहे.

असलीं कामें कोणतीं असुं शकतात यासंबंधी पुढें चर्चा करूं. असल्या कामाचें मूल्य दोन तऱ्हांनीं मापतां येतें:—

१. समाजहित आणि बंधुभाव वाढविण्याच्या दृष्टीनें.

२. सत्याग्रहाची साधना सफल व्हावी म्हणून.

शरीरश्रमाचें हें साधन विकासक्रमाच्या दृष्टीनेंहि सत्याग्रहाच्या साधनेला अत्यंत तर्कशुद्ध कसें ठरूं शकतें, हें अनेक सबल कारणांनीं सिद्ध करतां येईल. माणूस आणि इतर प्राणी यांत हातांचेंच अंतर आहे. म्हणजे माणसांना हात आहेत व प्राण्यांना नाहीत. हातानें आपण अवजारे वापरूं शकतो. ही देण आपल्याला मिळाल्यामुळेच आपण सृष्टीशीं निकट साहचर्य वाढविलें, सृष्टीवर आधिपत्य मिळविलें. याविजयाचें प्रतीक म्हणून आपल्याला ही अवजारें दाखवित येताल. जगातील घडामोडींच्या मुळाशीं कार्यकारणभाव असतो याची

आपल्याला अस्पष्ट कां होईना पण जी कल्पना आली ती या अवजारांमुळेच. बाह्य सृष्टीतील कार्यकारणभाव आकलन करता करतांच आपण अतःसृष्टीची घडामोड समजू शकलो आणि त्यायोगेच मानसिक वस्तुचित्र* उभाविण्याची शक्तीहि आपण विकसित केली. हात व डोळा यांच्या अनुबन्धाने व त्यांच्या सामायिक उपयोगाने आपल्या ठायीं आत्मप्रत्यय आला. मानवजातीच्या उत्क्रांतीत मानवी मनाला विकसन आणि उत्तेजन जर कशानें मिळालें असेल तर तें त्याच्या हातांनी आणि अवजारांनीच !X आपल्या विचारांना, भावनांना, मनोविकारांना अवजारांच्या सतत उपयोगाने अजाणतां एक निश्चित वळण मिळतें. त्यामुळे आजुबाजूच्या परिस्थितीशी मिळवून घेतांना एकप्रकारें आत्मविश्वास आणि धिवसा वाटतो. बुद्धि आणि इन्द्रिये यांना हा जो अनुभव येतो व तो अंगवळणी पडल्यामुळे जो सामवायिक परिणाम होतो त्यायोगे श्रद्धा, आत्मविश्वास, स्वाभिमान, आत्मसन्मान व कल्पक-शक्ति हे गुण अंगी येतात व शेवटपर्यंत टिकतात.

बौद्धिक कामातच जे बहुधा मग्न असतात त्यांना हें पटायचें नाहीं. त्यांना असेंहि कदाचित् वाटेल कीं हें सर्व फुगवून लिहिलें आहे; पण अनुभव घेतल्यानंतर त्यांची खात्री पटेल. याचें एक प्रत्यक्ष प्रमाण आपल्याला वेड्यांच्या इस्पितांत मिळतें. तीव्र विषण्णतेच्या मानसिक रोगाने जे पछाडले असतात त्यांच्यासाठीं सूक्ष्म पण जलद गुणकारी मात्रा म्हणून साध्या शरीरश्रमाची योजना केली जाते. त्याचा परिणाम रोग्याच्या ठायीं आत्मविश्वास, जीवनरुचि, आशा व धैर्य वाढविण्याकडे होतो. आपल्या गरजेच्या वस्तु जर आपण आपल्या हातांनीं करून वापरल्या तर जीवनरुचि व आत्मसन्मान कसे वाढतात हें या शरीरश्रमात्मक उपचारांनीं स्पष्ट होतें.

* पहा—Jack Lindsay, "A Short History of Culture," London Gollanez 1939 p. p. 23-25.

X G. Elliot Smith यांनी लिहिलेल्या "Early Man: His Origin, Development and Culture" या पुस्तकांतील "Evolution of the mind" पहा. आवृत्ति London, Ernest Benn Ltd. 1931. पुनः Jones and Portels यांचे "The Matrix of the Mind" हें पुस्तक पहा. आवृत्ति Honolulu, Hawaii, University Press Association 1928.

प्रास्ताविक शंका

या विषयाचा उद्घापोह करण्यापूर्वी एका तीव्र आक्षेपाला उत्तर देणे जरूर आहे. एखादा संशयात्मा असें विचारील कीं, काय हो, अहिंसेच्या साधनेसाठी हे तुमचे शरीरभ्रम जर उपयोगी पडतात तर मग शेतकरी किंवा शहरांतील कामगार (ज्यांचाच देशांत जास्त भरणा आहे) तुमच्या उपयोगी पडतीलच. कारण ते भ्रमजीवि आहेत. त्यांच्या जीवावर करा कीं मग तुमच्या संभाव्य शत्रूविरुद्ध सत्याग्रहाची मोहीम ! तत्परता, अवधान, चापल्य, बुद्धीचें समत्व इत्यादि गुण जे एकाद्या सैनिकांत आढळतात ते या शेतकऱ्यांत व मजुरांत कां आढळूं नयेत ? आमच्या दक्षिणेकडील पहाडी लोक * आपलीं सर्व कामें स्वतःच आणि तीहि त्या तुमच्या अवजारांनीच करतात. त्यांचा निर्वाहच त्यावर आहे. पण या कारणांमुळे त्यांच्या जीवनाचें वळण अहिंसक आहे असा आमचा आढळ नाही. असें कां ?

आक्षेपकांच्या या युक्तीवादाला आपण जें उत्तर देणार त्याचें तीन विभाग पडतात. पहिलें उत्तर असें कीं, सत्याग्रहाच्या मोहिमेसंबंधीच बोलावयाचें तर शेतकरील असो किंवा कारखान्यांतील असो जे कामकरी असतात त्यांच्यांत व्यक्तिशः खरोखरीच अशी मोहीम चालविण्याची जास्त कुवत असते. कामगारांचे संप याची प्रतीति देताल. पुष्कळशा संपांचें स्वरूप बहुतांशी अहिंसकच असतें. संपफोड्यांना, पोलिसांना, संपाचें स्वरूप हिंसक दाखविण्याचा प्रयत्न करणाऱ्यांना किंवा वर्तमानपत्रवाल्यांना जरी त्या संपांत हिंसा आणतां आली किंवा जरी ते तशी आणीत असले तरी संपाचे स्वरूप वस्तुतः अहिंसक असतें हें खरें आहे. या विधानाला ज्यांनीं प्रत्यक्ष जाऊन संपाचें स्वरूप पाहिलें आहे असे किंवा अनुभवी व प्रामाणिक बातमीदार पुष्टि देतील. जेव्हां एखादा अहिंसक असलेला पुढारी त्यांना लाभतो तेव्हां हेच कामकरी कमालीचा आत्मसंयम दाखवितात. अहिंसचा स्वीकार करण्याची त्यांची जी ही मनोरचना असते ती माझ्या मते शरीरभ्रमांमुळेच बनते. असा त्यांचा स्वभाव कां व कसा बनतो हें पुढे येईलच.

* अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानांमधील हायलॅंडर्स, श्री. ग्रेग यानीं हें पुस्तक अमेरिकन लोकांसाठी लिहिलें असल्यामुळे त्यांत संदर्भ तिकडील आले आहेत.

—संपादक.

तथापि मोठ्या प्रमाणावर दीर्घकालीन लढा अहिंसेने लढण्याची आज या कामकऱ्यांची तयारी नाही. कारण त्यांची बाजू मांडण्याचें जेव्हां काम पडतें तेव्हां मध्यम वर्गातील पुढाऱ्यांकडे ते संवर्तने धांव घेतात आणि या पुढाऱ्यांत एकता आणि राजकारणाला लागणारें चातुर्य यांचा अभाव असतो. शिवाय पुढाऱ्यांपैकीहि फारच थोड्यांना अहिंसेचें दर्शन झालेलें असतें. पुष्कळांना तें कळलेलेंहि नसतें. आणि त्यांचा त्यावर विश्वासहि नसतो.

आतां आक्षेपाचा दुसरा भाग. त्याचें उत्तर असें. दीर्घकालीन सामूहिक अहिंसक प्रतिकारासाठीं ज्या शिस्तीचा गरज असते त्या शिस्तीचें शिक्षण नुसत्या शरीरश्रमांनीं मिळत नाही. त्या शरीरश्रमामार्गे विशिष्ट प्रकारची भूमिका व मार्गदर्शन असावें लागतें. भागान् भाग अलग केलेल्या घड्याळाचा दृष्टांत येथें लागू पडतो. घड्याळ चालू व्हावयाला जितक्या चाकांची किंवा हिंस्रसची आवश्यकता असते तेवढें सर्व सामान तिथें असतें; पण सर्व भाग एकत्र एकत्र पुंजका करून ठेवलेले. घड्याळाकडून जर काम घ्यायचें तर ते सर्व भाग नीट जुळवायला हवेत. एका चाकाचा दुसऱ्याशीं कार्यसंबंध सांभायला हवा म्हणजे मग तें घड्याळ चालेल. तसेंच शरीरश्रमाचें आहे. अहिंसक जीवनादर्शाची सर्वांगाण जाणीव ठेवून जर तें काम केलें गेलें तर व्यक्तीसाठीं देखील तें शिस्तीच्या शिक्षणाचें एक अमोघ साधन बनू शकतें आणि तेंच काम सामूहिकरीत्या मोठ्या प्रमाणावर केलें गेलें, सामाजिक किंवा राजकीय सुधारणेच्या उद्दिष्टाकरितां आखलेल्या कार्यक्रमांतील एक बुद्धिदगम्य योजना म्हणून जर त्या कामाचा अवलंब केला गेला, व त्या कार्यक्रमाच्या व्याप्तीची, कार्यक्षेत्राची संपूर्ण जाणीव ठेवली तर तेंच शरीरश्रमाचें काम सामूहिक शिस्तीचें एक रामबाण साधन ठरू शकतें.

एकादें काम, त्याची पुरी कल्पना असतांना करणें वेगळें आणि त्या कामाचा समजउमज नसतांना तें करणें वेगळें. या दोहोंत मोठा फरक आहे. एक मुलगा रेषाचित्रें चांगली काढतो; पण त्याला बीजगणित, भूमिति, त्रिकोणमिति यांचा गंधहि नाही. तर तो काय करील ? तो त्रिकोणमितीतील सिध्दांताच्या रेखाकृति फारतर हुबेहुब काढील; परंतु त्यायोगे त्याच्या डोक्यांत कांहीं प्रकाश पडणार नाही. पण तेंच ज्याला वरील सिध्दांतांचें आवश्यक ज्ञान आहे असा दुसरा एक

मुलगा घेऊं. तो जरी तीच आकृति काढील, आपल्या हाताचा व डोक्याचा जरी तितकाच उपयोग करील तरी त्याचा परिणाम मात्र वेगळा दिसेल. त्याला त्या आकृतीतून अर्थ काढतां येईल. जमीन मोजण्याच्या कामी त्याच आकृतीचा किती उपयोग होतो हें कळल्याने त्याला मोठा विस्मय वाटे. या त्याच्या हुशारीने मोजणीच्या कामी त्याची नेमणूक सुद्धां होऊं शकेल आणि त्याचें आवडीचें कामच त्याला मिळालें असें होऊन त्यांत तो रमेल. पुढें, पूल, रस्ते बांधणें इ. समाजहिताच्या बांधकामांत तो आपली हुशारी दाखवूं शकेल. लहानपणीं जाणीवेनें त्याने एक आकृति पेन्सिलीने काढली काय व त्यामुळे त्याचें सर्व जीवनच बदलून त्याला एक नवेंच वळण लागतें काय ! हेंच उदाहरण आतां जनतेच्या बाबतींत लागू करतां येईल. एकादी योजना जनतेच्या मनांत पूर्णतया उसली, तिचें समग्र दर्शन जनतेला होऊं शकलें, तिचे उद्देश तिला मान्य असले तर उत्पाहाच्या, जोमाच्या, आत्मीयतेच्या, समरसतेच्या केवढाल्या ऊर्मी उसळतील ! असें होतें किंवा नाही हें पहावयाचें असल्यास आरंभीची बालचमूंची चळवळ, आयरलंडांतील सिनफेन चळवळ, व मध्ययुगीन युरोपांतील धर्मयुद्धे यांचा इतिहास पहावा.

या भूमिकेवरून हायलॅंडर्स म्हणजे शेतकरी व कामकरी यांच्या कामाचा विचार केला तर असें दिसेल कीं ते अगमंहनत तर करतात पण तिच्या मुळाशीं वर वर्णन केलेला समाजसुधारणेचा निःस्वार्थी असा उद्देश नसतो. ते स्वतःपुरतें, स्वतःसाठीच काम करतात. सबब सत्याग्रहाच्या शिस्तुचें एक टिकाऊ साधन म्हणून त्याचा उपयोग होत नाही.

आतां उत्तराचा तिसरा भाग ! आज श्रमजीवि लोकांना सामूहिक सत्याग्रहाचें वळण नाही. याचें कारण एकतर ते ज्या प्रकारचीं कामें करतात त्यांचा अनुबंध धंद्याशीं किंवा व्यापाराशीं स्पर्धेच्याच मुख्य उद्देशाने साधलेला असतो. हें विधान कारखान्यांतील मजूर किंवा मध्यमवर्ग यांच्या बाबतींतच लागू पडतें असें नाही तर शेतकऱ्यांनाहि तितकेंच लागू होतें. स्पर्धेच्या तत्त्वावर उभारले गेलेले अवाढव्य कारखाने किंवा व्यापार आजच्या परिस्थितीत आर्थिक संघर्षाला कारण होतात आणि जिथें कोणत्याहि प्रकारचा संघर्ष असतो तिथे अहिंसेचाच मुळावो अभाव असतो.

हैं झालें एका आक्षेपाचें उत्तर. आणि यानंतर दुसरे कदाचित् आक्षेप घेतील व म्हणतील कीं आम्हांला हें तुमचें शरीरश्रमाचें तत्त्व अहिंसक साधनेसाठी पसंत नाही. कारण नाशीवादी किंवा फाशीवादी लोक तरुणांना ज्या रीतीनें वळण लावतात तशा प्रकारचा याहि शिस्तीला वास येतो. याला काय उत्तर देणार ? येवढेंच म्हणायचें कीं अहो, प्रत्येक चांगल्या वस्तूचा चुकीच्या जीवनादशींशीं जोड घालून दुरुपयोग केला जाणें शक्य असतें. अशा आक्षेपकांना आमचें येवढेंच सांगणें आहे कीं त्यांनीं आमचें संबंध विवेचन ऐकण्यापूर्वींच आपलें स्वतःचें मत निर्णायक मानूं नये.

एखाद्या उच्च उद्देशाच्या सफलतेसाठी लढा उभा करण्याचा निर्णय जेव्हा घेतला जातो तेव्हा कवायद, शिस्त, व्यवस्था, शस्त्रांनं यांची जुळवाजुवळ करण्यासाठी महिनेच काय पण वर्षांहि खर्ची घालण्याची तरुण मंडळींना आवश्यकता वाटते. विधायक आणि अहिंसक यश मिळावें म्हणून देखील वरीलसारखीच तयारी करावी लागते, व ती शरीरश्रम या साधनांच्या द्वारेच होऊं शकते. कशी ती पाहूं !

शरीरश्रम आणि सैनिक शिस्त यांचे परिणाम सारखेच !

लष्करी शिस्तीने सैनिकांत खालील गुण येतातः—

१. आज्ञाधारकता. २. स्वाभिमान. ३. स्वाश्रयीवृत्ति. ४. मनोनिग्रह.
५. संकल्पनिष्ठा. ६. परैक्यभाव. ७. सामूहिक कष्टसहिष्णुता. ८. सहकार व सुव्यवस्था यांचें महत्त्व. ९. जोम. १०. साहस. ११. बुद्धीची स्थिरता.
१२. समत्व, इ.

हेच गुण सर्वेक्षण, बुद्धियुक्त आणि सततच्या शरीरश्रमांनी अंगी येतात, व शस्त्रांच्या तोडीची नैतिक साधनें शोधून काढण्याची संवय लागते. पुष्कळांना हें सगळें अत्युक्त वाटेल, आणि त्यांचा विश्वास देखील यावर बसायचा नाही. पण नीट रीतीनें पृथक्करण करून पाहिलें तर वरील विधानांची सत्यता पटायला वेळ लागणार नाही. हें सर्व कसें घडतें हें उदाहरणांनीच दाखवून देऊं म्हणजे झालें !

आज्ञाधारकता.

सैनिकाला वरिष्ठ अधिकाऱ्याचे हुकूम तत्काळ अमलांत आणण्याचें वळण असतें. अहिंसक लढ्यांतहि आज्ञापालनाचे प्रसंग कधीं कधीं येतात. सत्याग्रहीला आपल्या पुढाऱ्याचे हुकूम पाळावे लागतात. पण सामान्यपणें अहिंसकाला आपली सदसद्विवेकबुद्धि आणि आपले जीवनादर्श यांचेच आदेश सर्वप्रथम ऐकणें प्राप्त असतें व तेच त्यानें ऐकले पाहिजेत ! हा गुण अंगा यावा म्हणून जे शरीर-धर्म योजावे लागतील त्याच्या जोडीला विचारविनिमय व चिंतनहि मिळवावें लागेल. ध्यान किंवा चिंतनामुळें सदसद्विवेक बुद्धीचे आदेश पाळणें, ती बुद्धि जास्त परिणत, सर्वस्पर्शी, व्यापक करणें, तसेंच तिची पोंच व्यवहाराला जास्त धरून राहिल असें वळण लावणें-इ. गुणांचा विकास करणें सुलभ होतें. आपले जीवनासिद्धांत अभिव्यापक, भरीव, सकस बनावण्यासाठी चिंतनानें मदत होते. अहिंसक प्रतिकाराच्या ज्या सिद्धांतांनी पुढाऱ्याला काम करण्याची स्फूर्ति मिळाली ते सिद्धांत मनांत ठसले, त्याचा जनतेच्या मनावर व बुद्धीवर काय परिणाम होतो हें नीट आकलन करतां आलें तर हें आज्ञापालनाचें वळण लागायला चांगली मदत होते.

स्वाभिमान, स्वाश्रयीवृत्ति, मनोनिग्रह.

प्रथम स्वाभिमान. अहिंसक सैनिकाला शरीरश्रमाची साधना करतांना असें वाटतें कीं आपण कामसु, मेहनती आहोंत, आपल्याला देखील आपल्या हातांनीं कांहीं निर्माण करतां येतें. जी वस्तू आपण तयार केली ती चांगली ठस-ठशीत आहे, नित्योपयोगी आहे, सुंदरहि कदाचित ठरून जाईल व या सर्वांवर ताण म्हणजे तिला बाजारभाव आहे. असा प्रत्यय येत गेला आणि ही वृत्ति पोसली गेली म्हणजे स्वाभिमान वाढतो.

स्वाश्रयीवृत्तीचेंहि असेंच आहे. शहरवासियांना, बुद्धिजीवि लोकांना, धर्मविभागामुळें परावलंबी बनलेल्यांना, तसेंच, धर्मविभागणीत आपल्या वाट्याला जें काम आलें असेल त्यांतच गुणोत्कर्ष साधल्यामुळें इतर कामीं निरुपयोगी ठरलेल्यांना या स्वाश्रयी वृत्तीची अगदी पौष्टिक औषधाइतकी गरज आहे. संध्याचे दिवस आर्थिक हल्ल्याचे आहेत. सर्वच राष्ट्रांतील मध्यम वर्ग दिवसेंदिवस विपन्न

स्थितीला येत आहे. आपण कोणत्यावेळी अगदी त्रिष्कांचन होऊन जाऊ याच नेम राहिला नाही. सबब आपल्या गरजेच्या वस्तू बनवून घेण्याची ही संवय आपल्याला वादळांत सांपडलेल्या नोक्यांच्या नांगराप्रमाणे उपयोगी ठरावयाची आहे. कारण तिच्यामुळे भरीव, टिकाऊ असा विशिष्ट आत्मविश्वास आणि आत्मावलंब अंगी बाणतो. हा विश्वास केवळ दिखाऊ व दांभिक असा नसतो. त्याचे स्वरूप सखोल व स्वानंददायी असे असते. त्याप्रहली तर या स्वाभ्रयीवृत्तीची सैनिकापेक्षाहि जास्त गरज आहे. कारण त्याला कधी कधी सुदूर आघाडावर लढावे लागते. तिथे तो एकटा एकाकी असा असतो. ना त्याला कुणाचा सहकार ना कुणाचा आधार !

वरील गुणांचा विकास झाला म्हणजे मग जबाबदारीची जाणीव होते, व जबाबदारीची कामे अंगावर घेण्याचीहि मनाची तयारी होऊन पुढे येण्याला पैस मिळतो. अग्रेसर होण्याची अवश्यकता सर्वत्रच आहे. चळवळीच्या बाबतीत तिचा स्वतंत्र उल्लेख केल्यानेच तिचे महत्त्व वाढेल असे नाही.

आपण निर्माण केलेली वस्तु सुंदर आणि कलापूर्ण व्हावयास आपले हात, डोळे, बोटें यांच्या सर्व क्रिया सुसंवादी, सहज आणि सामवाइक रीतीने घडावयास हव्यात. नियमित काम शांतपणे करीत रहाण्याची संवय असली की असे कार्य-कौशल्य साधते. त्यासाठी समत्व लागते. मनाचा, भावनांचा, शरीराचा तोल संभाळावा लागतो. आणि त्यांतून मनाचा व शरीराचा निग्रह फलित होतो.

दिवसांतून एकाद दुसरा तास हातकाम करीत राहण्यांत कांही मंडळींना असे वाटेले, आपण मोठा त्याग करीत आहोंत. पण हा त्याग नव्हे. खरे पाहू जातां हातकामाने स्वार्थत्यागाचा अर्थ कळतो. त्याची अवश्यकता, त्यापासूनच फलित यांची जाणीव होते व स्वार्थत्यागाची शिकवण मिळते. केवळ एकादा गोष्ट सोडून देणे म्हणजे त्याग नव्हे. श्रेष्ठसाठी श्रेयस्, मोठ्या फायद्यासाठी छोटे हित, अधिक चांगल्यासाठी चांगले सोडून देण्याला त्याग म्हणतात.

संकल्पनिष्ठा.

लष्करी सैनिक आपल्या कवयदीच्या मैदानावर रोज खेप मारतो. त्यामुळे त्याच्या आंगी चिकाटी येते. रोजच्या नियमित संवयीचा हा परिणाम होतो. सततच्या हातकामाने—जर ते शांतपणे करीत राहिले तर—हाच गुण विकसित होतो. मानसशास्त्राच्या दृष्टीनेहि याची उपपत्ति लावता येईल. आपण एकादा निश्चय किंवा संकल्प करतां त्यांत दोन गोष्टी येतात. पहिली म्हणजे आपण जी स्थूल

क्रेया करावयाचें ठरवितों तिच्याबद्दल स्पष्ट कल्पना. दुसरी, ज्या रीतीने तो संकल्प पूर्ण करण्याचें ठरतें त्या रीतीने तो पूर्ण करतांना सतत प्रेरणा मिळावी म्हणून नेवडलेल्या बाह्य साधनांची व्यवस्था. * सैनिकाच्या अभ्यासक्रमांत या दोन गोष्टी प्रसतात. व त्यांचा सैनिकांच्या संकल्पशक्तीवर इष्ट असा परिणाम होतो हें नाकबूल करतां येत नाही. ज्या रीतीने हातकामाची आपण चर्चा करणार आहोंत त्यांत देखील वर दिलेल्या दोन्ही गोष्टी आहेत. आपलें अवलोकन जास्त वाढलें की हातकाम करणाऱ्यांवर त्या गोष्टीचा काय परिणाम होईल याची कल्पना आपल्यास येऊं शकेल.

परैक्यभाव

जी व्यक्ति एकाद्या संघटनेचा घटक (ती संघटना राष्ट्राव्यापी असेल तर अधिकच उत्तम) होऊन स्वेच्छेनें, नेकीनें आणि बुद्धिपूर्वक शरीरश्रम पत्करते तिच्यांत सहकार्याशीं आत्मभावानें वागण्याची श्रुति येणें स्वाभाविक आहे. महिनोगणती किंबहुना वर्षानुवर्षे सहकार्य केल्यानें जेवढें स्नेहबंधन वाढतें तेवढें इतर गोष्टींनीं क्वचितच वाढत असेल आणि मौज अशी कीं असलें हें सहकार्य शरीरश्रमात्मक असलें तर हा एकोपा विशेषच घनिष्ठ होतो. माणसाला आपल्या स्वत्वाची जाणीव जेव्हांपासून झाली तेव्हांपासून तर त्याच्या आजच्या उत्क्रांत स्थितिपर्यंत माणसाच्या हाताचा व मनाचा आत्मप्रत्ययाशीं घनिष्ठ संबंध राहिलेला आहे. आपल्या मेंदूच्या समोरील भागांतून (म्हणजे जेथून आपण विचार करतो) निघणारे दोन नुःखांशःपेक्षां जास्त मज्जातंतू मेंदूच्या मागच्या भागी (ज्यायोगें आपल्या कृतीवर नियंत्रण ठेवलें जातें) एकात्रित होतात. आपण अंगीकारलेल्या क्रियेला अनुकूल होईल अशा रीतीनें आपल्या स्नायूंना गति देण्याचें, त्यांना सुसंचालित ठेवण्याचें कार्य हे मज्जातंतू करतात. * मनाचे आणि शरीराचे व्यापार किती साहचर्यानें होतात याचें हें प्रमाण आहे. शरीरश्रमात्मक सहकार्यानें परस्परांतील एकोपा विशेष घनिष्ठ जो होतो तो याचमुळे !

* H. G. Wyatt 'The Psychology of Intelligence and will,' London, Kegan Paul; New York, Harcourt, Brace 1930. A. R. Luria 'The Nature of Human Conflicts,' New York, Liveright, 1932.

* G. G. Campion and Sir G. Elliot Smith, "The Neural Basis of thought" New York, Hartcourt 1934, Brace, PP. 24, 25.

आपले सर्व प्रकारचे विचार आणि कांही थोड्या भावना कोणत्या ना कोणत्या संकेतांच्या किंवा प्रतीकांच्या द्वारा उद्भवतात. पुष्कळसे विचार आणि कांही थोडे आवेग शब्दांच्या म्हणजे दृश्य किंवा श्राव्य संकेतांच्या द्वारा उद्भवतात. या व्यतिरिक्त स्पर्शजन्य, गंधजन्य, शब्दजन्य संकेतहि आहेतच. (स्नायूंच्या चलनाचा, स्पर्शभाव, सांध्याच्या गतीचा प्रत्यय इ. गोष्टी अनुक्रमे आल्याच) समतोल हालचाल करितांना, वास घेतांना, उष्णतेचा प्रत्यय घेतांना जो वस्तुबोध होतो, त्यांतूनहि कल्पनाचित्रांसारखी किंवा संकेतासारखी भासणारी विचारप्रेरक व भावप्रेरक साधनें निघतातच. बहुतेक माणसांना उपरोक्त प्रेरक साधनांचा कमी-जास्त उपयोग करून घेणें साधेंत. पण सर्वांनाच तें जमतें असें नाहीं. सर्वांना मात्र एक किंवा दोन साधनांचा उपयोग सहज सुलभतेने करून घेतां येतो. आपल्याला जितक्या जास्त साधनांचा कौशल्यानें उपयोग करून घेतां येईल तितकें जनतेच्या चारित्र्याचें, स्वभावाचें आपलें ज्ञान अधिक; विश्वसनीय, परिपूर्ण, विविध, संस्कारक्षम असें होईल व तितकें इतरांशीं आपल्याला व्यापक, धनिष्ठ, भरीव असें ऐक्य साधतां येईल. ज्यांना आपले भाव स्पष्ट करतां येत नाहींत आणि ज्यांचें शालेय शिक्षण व्यापक झालेलें नाहीं त्यांचें विचारसंकेत व भाव-संकेत हे स्पर्शज्ञान, रसज्ञान, स्नायूचें चलन, यांवरच अधिष्ठित असतात. शरीर-श्रमानें स्नायू, सांधे, स्पर्शद्रिय यांना समान चालना मिळते. म्हणून शरीरश्रम पन्करणाऱ्यांना सहजच परस्परचा निकट परिचय होतो, जो परिचय शरीरश्रमाच्या अभावी होऊं शकत नाहीं.

अवजारांच्या साह्यानें माणूस वस्तूला आकार देऊं शकला. हा आकार देण्यासाठीं मनासमोर कल्पनाचित्रें उभविण्याची जी शक्ति मानवाच्या ठायी विकास पावली तिचा उपयोग अंशतः बोलण्याच्या क्रियेचा विकास करण्याकडे झाला असावा. अवजारे आणि भाषा यांच्यायोगें माणसामाणसांत सामाजिक ऐक्य-भाव वाढला. मन आणि श्रमकौशल्य यांचा संबंध असा उत्क्रांतिसिद्ध आहे. सबब एकाद्या सामुदायिक सत्याग्रहासारख्या सर्वसमभाव साधणाऱ्या कोणत्याहि महान चळवळीचा जर आपल्याला श्रीगणेश करावयाचा झाला तर चळवळीचें साहचर्य शारीरिक परिश्रमाशींच जोडणें समजसपणाचें ठरणार आहे. कारण या अनुबन्धानें उद्दिष्ट चळवळीला भरभक्कम मूलाधार मिळेल.

शिवाय स्पर्शाची जाणीव जरी सुक्ष्मतया हातालाच होत असली तरी तिचा परस्परसहानुभावांशी अत्यंत निकट संबंध असतो. * सहानुभाव स्पर्शाच्या द्वारेच प्रगट होतो. जिच्याविषयी आपल्या मनांत सौहार्द वसत असते अशा व्यक्तिबद्दल किंवा ज्या विषयी अनुकंपा वाटते अशा माणसाबद्दल आपली संवेदना प्रगट करावयाची झाल्यास आपण अगदी सहजतेने स्पर्शाचा अवलंब करतो; अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळे मानवैक्याची प्रतिष्ठापना करण्यासाठी जी चळवळ आपण करू तिचे प्रगटीकरण बऱ्याच अंशी स्पर्शाच्याच द्वारे व्हावे लागेल, म्हणजे त्या चळवळीत हाताचा हिस्सा जास्त असेल.

अवजारांचा उपयोग करून लागल्यापासूनच माणसाला आपल्या कामांत भरीवपणा व सार्थकता आणतां आली यांत संदेह नाही. सामूहिक काम करतांना त्याला सहकार्याची गरज भासली व त्या गरजेनें समाज निर्माण केला. अर्थात् असल्या सहकारामुळे कामकरी एक दुसऱ्याच्या चळवळी जाणून घेण्याचा प्रयत्न करतालं हे ओघानेच आले. एकाच उद्देशासाठी खपणाऱ्या समाजाचा एक घटक या नात्यानें ते एक दुसऱ्याची कदर जरूर करतालं, कार्याचें मोल ओळखतील. अशा समाजांत शेतकऱ्यांचा तसेंच शहरांत काम करणाऱ्या श्रमजीवी लोकांचाहि समावेश असणार त्यामुळे खेड्यांतील व शहरांतील कामगारांत सहभाव वाढेल.

आपल्याला आपलें काम जनतेसाठी व जनतेला घेऊनच करावयास हवें. केवळ पैसे पुरवून हें काम थोडेंच पुरें होणार आहे ! शरीरश्रमांनी जें साधतें तें द्रव्यानें मुळीच साधत नाही. मजूर, बेकार, मध्यमवर्गीय, बुद्धिजीवि, श्रीमंत इत्यादि समाजांतील सर्व प्रकारच्या लोकांना एकाच प्रकारच्या शरीरश्रमात्मक कार्यांत जर सहभागी होतां आले तर सहानुभावाचा प्रत्यय तर येईलच पण त्या शिवाय तें कार्य 'सहवीर्य करवावहै' सारख्या लोकसत्तेचें एक प्रतीक होऊन बसेल आणि वर्गावर्गांत ज्या सध्यां चरा पडलेल्या आहेत त्या सांधायलाहि मदत होईल.

* पहा, Nathaniel Shaler, "The Neighbour" Boston, Houghton, Mifflin 1904.

"The Individual" New York, D. Appleton & Co., 1900 ch. VI.

R. B Gregg "Training for Peace" Philadelphia J. B. Lippincott Co. 1937.

जनता आणि नेता यांच्यांत जास्त सहभाव वाढेल. हें करणें प्रत्येकाच्या हातचें आहे. प्रत्येकाला तें जमूं शकतें, आणि म्हणूनच भिन्नभिन्न लोकच काय पण जमात आणि राष्ट्रहि त्यायोगें संघटित होऊं शकतें.

ऐक्यभावाचें पोषण व्हावें म्हणून आणखीहि एक उपाय करतां येईल. पांच पासून बारापर्यंत माणसांच्या छोट्या तुकड्या करान्यात आणि रोज त्या माणसांनीं उत्पादक शरीरश्रम करावे. हाताने काम चालल असतांनाच अहिंसक कार्यक्रमाची चर्चा करतां येते व सहभावाला त्यायोगें मदत होते. *

हें लिहितांना मी असें मात्र सुचवूं इच्छित नाहीं कीं अशा कामासाठीं स्वावलंबी आश्रम किंवा संघ बनवावे आणि त्यांनीं स्वतंत्र रीतीने आपली वसाहत करून जीवनाचा एक वेगळाच अहिंसक नमुना घडवावा. कांहीं थोड्या लोकांना तसें करणें कदाचित् श्रेयस्करहि ठरेल आणि अशांच्या मार्गांत मोडता घालायचा माझा उद्देश पण नाहीं. तथापि येवढें मात्र नक्की कीं हा रस्ता वाटतो तितका सुगम नाहीं. सर्वस्व एणास लावणें हें फार थोड्यांना साधतें. असेच लोक गेले तर या मार्गें जाऊं शकतील. शिवाय त्यांचें जाणें कितपत हिताचें ठरेल याचाहि संशय आहे. कारण असें, कीं पूर्णपणें स्वावलंबी अशी वसाहत स्थापण्याला निरनिराळ्या पेशांत कुशल असलेलीं तेवीस कुटुंबे हवीं आणि शंभराच्यावर माणसें पोसूं शकेल इतकी शेतजमीन हवी. हें जमिनीचें त्रांगडें सोपें नाहीं. चांगले खर्चाचें आहे. दुसरें असल्या पद्धतीनें रहावयाचें म्हणजे आपण आपल्या दैनंदिन जीवनांतून निघून एका वेगळ्याच जीवनांत प्रवेश करणें होय. तसें झाले म्हणजे आपल्या रोजच्या संवयीपैकी बऱ्याचशा संवयी आपल्याला एकदम बदलाव्या लागतील. तसें करणें अगत्य असलें तरी अतिकठिण आहे. या सर्व कारणांमुळे अहिंसेवर विश्वास असणाऱ्या मंडळींनी सामान्य जनतेतच राहून अहिंसेसाठीं वातावरण तयार करणें

* मोठमोठ्या उद्योगकेद्रांतूनहि छोट्या छोट्या तुकड्या करून काम चालू असतांना संभाषणाला प्रोत्साहन दिल्यास व्यक्तिगत, औद्योगिक, तसेंच नागरिक दृष्ट्याहि किती फायदे होतात याचें मनोरंजक स्पर्धीकरण व पुरावा हवा असल्यास:-

T. N. Whitehead "Leadership in a free Society," Elton Mayo "The Human Problem of an Industrial Civilization" New York. Macmillan 1933. पहा.

श्रेयस् व्हावयाचें आहे. येवढ्याशा विरजणानें कितीतरी दूध विरजतें. अहिंसक-
मंडळींना हेंच विरजणाचें काम जनसमुदायांत राहून करतां येईल. व्यक्तिशः क-
सांथिक रीतीनें केलेल्या परिश्रमांनीं त्यांच्या या प्रयत्नांना अधिक जोम, सुसूत्रता,
आणि सार्थकता येईल. ही सार्थकता अंशतः ' अर्थेनसह ' देखील असेल. या
कार्याच्या अंगीकारानें समाजावर जो परिणाम होईल व जें कार्य साधेल तें स्वतंत्र
आश्रमनिष्ठ वसाहती स्थापन करून मिळालेल्या यशापेक्षां जास्तच राहील असें
मला वाटतें. कसेंहि असे. दोन्ही मार्ग उपयोगी आहेत हें खरें !

वर वर्णन केलेल्या नैतिक घटकांची वाढ झाल्यावर सांथिक श्रम करीत
असतांना सुखाचा आणि मनःपूर्वक समाधानाचा प्रत्यय येईल हें सांगायलाच हवें.
असें नाहीं. असल स्वतः निवडलेलें काम स्वतःची किंमत पटवून देतें. इतकें
समाधान मिळवून देणाऱ्या त्या कामाबद्दल व ज्या संघाचा एक घटक होऊन तें
काम केलें जातें त्या संघाबद्दल आपल्या मनांत प्रामाणिकतेचा, इमानदारपणाची
श्रुति वाढते. हे समाधान लाभत गेलें आणि रोजरोजच्या कामाने असल्या संवयी-
अंगी उतरत गेल्या तर कार्यस्थिरता येते. व्यक्तीची आणि संघाची आण व बाण
वाढते. चिरस्थायी प्रतिष्ठा व चारित्र्य वाढतें !

उत्पादक शरीरश्रमाच्या द्वारा ज्या वस्तु निर्माण होतात त्याच्यामुळें वराल-
गुण एकप्रकारें साकार, सगुण रूप घेतात. पुनरावृत्तीनें त्या गुणाचें सम्यक् दर्शन
होतें. जसजसा या निर्मिलेल्या वस्तूचा उपयोग वाढेल व त्यांचा जसजसा प्रचार
होईल तसतसा सम्यक्दर्शनाचा हा उमाळा जोराचा, परिणामकारक, उत्साहवर्धक
असा असेल.

सामूहिक कष्टसहिष्णुता, सहकार व सुव्यवस्था यांचें महत्त्व..

ज्यांच्याशीं मिळून मिसळून आपण हे शरीरश्रम करतो त्यांच्या उपयोगी
पडण्याची, त्यांच्या हालअपेष्टांत सहभागी होण्याची आपल्या मनाला शिकवण
मिळते. यालाच आपण सामूहिक कष्टसहिष्णुता असें नांव दिलें आहे.

सांथिक काम करण्यानें त्या कार्याच्या दृश्यादृश्य आविष्काराची जी प्रचीति
येते ती आपल्यामध्ये सुव्यवस्थेची, आटोपाची जाणीव निर्माण करते आणि
समान कार्यांत, उद्देशांत सहकार करण्याची भावना प्रेरित करते. सहकार्यानें

परस्परविश्वास आणि भरंवसा वाढतो. सहोद्देशाने सहकार्य करीत असतां आपण एकमेकांवर कसें अवलंबून आहोंत हें मनावर बिंबतें आणि त्यायोगें परस्पर-विश्वासाची भावना जोरानें फोंफावते. आपण कुणाच्या तरी उपयोगी पडत आहोंत, चैतन्यशील परिणामकारक व महत्वाची अशी एक सुव्यवस्था निर्माण करण्यांत आपलाहि हात आहे या सततच्या लागणीनें एकप्रकारचें निस्सीम समाधान मनांत सतत खेळत राहतेंसैं वाटतें. आनंदलहरीनीं आपलें मन पुलकित होतें. सर्वत्र सुख शांति असावी, सर्व गोष्टी आदर्शरीतीने घडाव्यात, सर्वांशीं मित्र-भाव वाढावा, लोकांवर आपला हक्क असावा व आपण देखील लोकांच्या उपयोगी पडावें असल्या शुभ, सखोल, आणि जोमदार आकांक्षा आपणापैकीं प्रत्येकाच्या मनांत असतात. या आकांक्षांना सगुणरूप यावें म्हणून मानवजात सततची झटते. पुष्कळांना सैनिक होण्यांत, नाविक होण्यांत किंवा रेल्वेची नोकरी करण्यांत जें जबर आकर्षण वाटतें त्याचें कारण झालें तरी वरील आकांक्षा हेंच होय. प्रत्येक माणसाच्या मनांत सुव्यवस्थेची जी सहजवृत्ति असते तीच समाजधारणेला कारण आहे. समाजवृत्तीचें मोठें बल तेंच ! या कारणानें, एक परिणामकारक समाज-व्यवस्था आपल्याला निर्माण करावयाची आहे, तें करण्याकरितां आपल्याला सेवाकरावयाची आहे, आपण सेवा करूं, खूप सेवा करूं अशी जी एक जबरदस्त जाणीव शरीरश्रमाच्या द्वारें एका भरीव सन्निधानाचा घटक म्हणून निर्माण होते तिचें राष्ट्राच्या भावी स्वातंत्र्याच्या दृष्टीने फार मोल आहे.

समाजरक्षण.

हाताने तयार केलेल्या वस्तूंची निर्मिती आणि त्यांचा वापर यांचा संबंध जमातीवर सर्वेक्ष परिणाम होतो. विशेषतः शेतकऱ्यांच्या जीवनावर, शहरांतील बेकारांवर, आणि गान्ध्याजींच्या जनतेवर असा परिणाम किती होतो याची कल्पना जे असल्या उत्पादनांत सहभागी होतां त्यांना होईल व त्यांची खात्रीहि पटेल. पहिलाच परिणाम तर असा होईल की गरीब व सुखवस्तु, बेकार व कामकार, शहरी व गांवकरी, बहुजनसमाज व बुद्धिजीवी लोक तसेंच निरनिराळ्या जमाती यांच्यात सध्या ज्या राजकीय व सामाजिक खाड्या निर्माण झाल्या आहेत त्या जीवनाने भरतील. श्रमजीवी लोकांत अशी भावना पसरेल की आपण समाजाची

संपत्ति निर्माण करणारे आहोंत, नवीन समाजरचना घडविण्यांत आपला सहभाग असल्यामुळे आपल्याच भाईबंधांच्या पुनरुत्थानास कारण होणार आहोंत, येवढेंच काय पण आगामी कालांत आपलें म्हणून मानलेल्यांच्या मनोरथांना अवसर देणारें जें राष्ट्रमंदिर तयार होईल त्याची वीट न वीट आपल्याकडून उभविली जाणार आहे व त्या मंदिराचे संरक्षकहि आपणच आहोंत ! छोट्या छोट्या प्रयत्नांचा आणि वस्तूच्या उत्पादनांचा जो सामयिक परिणाम होतो त्याला नदीची उपमा शोभेल. थेंबार्थेंबांनी धारा बनतात, आकाशांतून सरीवर सरी कोसळतात व नदीचें पाणी वाहूं लागतें. मानवी जीवनांतीलच दाखला घ्यायचा झाला तर रयत पैसा पैसा करून कराच्या रूपानें मध्यवर्ति तिजोरींत भरते व त्यावर सर्व राष्ट्रांचे नियंत्रक व्यवहार चालतात.

कामाचा उत्साह-जोम.

शरीरश्रम आणि तद्वारा मिळालेले अनुभव यांनी व्यक्तिगत आणि सार्वजनिक काम करण्याला कसा हुरूप वाटूं शकतो याची आतां आपल्याला कल्पना करतां येते. माणूस आशेंचें सर्व कांहीं करतो. त्याचें अवघें जीवनच आशेवर उभविलें असतें. आशेच्या मानससरोवरांतून उत्साहाच्या सिंधुगंगा निघणारच ! या आशेच्या जोडीला परस्परश्रद्धा, संख्याबलानें येणारा जोम, स्नेहांत रूपांतरित होणारा परस्पर सद्भाव हे जर मिळाले तर अधिकस्य अधिकं फलम् ! एका नव्या सांजिधानांत आपण स्वेच्छेने भागीदारी केली आहे या जाणीवेचें वर जें विवेचन केलें आहे त्यांतूनहि आपल्याला कार्यस्फूर्ति मिळते व जोम वाढतो. तो टिकतोहि. सर्व मंडळी मिळून काम करतात ही बाबहि कमी उत्साहप्रद नाही. प्रत्येक व्यक्तीचें स्थान स्वतंत्र असून तिचे समाजाच्या बाबतींत निश्चित असें महत्वाचें कर्तव्य आहे ही भावना एकदा नीट बाणली गेली तर फार व्यापक अशा आनंदाचा आणि समाधानाचा वाढता प्रत्यय येत जातो. त्यायोगे जनतेंत कितीतरी उत्साह खेळत रहातो.

प्राणिशास्त्रज्ञे जे नवेनवे शोध लावले त्यांत असें आढळून आलें कीं सर्व जीवजंतूंत (अत्यंत साधी जीवन-प्रक्रिया असणाऱ्या बिनाहाडाच्या, पेसीरहित जीवांपासून तो तहत गुंतागुंतीचें जीवन असणाऱ्या मानवापर्यंत) जीवनकलहांत

तग धरण्याची जी शक्ति असते तिचा प्रकर्ष अनेकांच्या एकत्र संघशक्तीत जितक्या पटीने प्रत्ययास येतो तितका तो प्रत्येकाच्या विभिन्न स्फुटशक्तीत येत नाही. * उदाहरणच घ्यायचें तर जीवाणूंचें घेतां येईल. प्रतिकूल परिस्थितीत टिकाव धरण्याची शक्ति एका जीवांत जितकी असेल त्याच्या दोनशें पटीने जास्त शक्ति तीस जीवाणू एकत्र असले तर आढळेल !

शरीरश्रम करून वस्तु निर्माण करणारे व त्या वस्तु वापरणारे आपापल्या ठिकाणीं एक एकटे राहून जी शक्ति आणि प्रतिष्ठा मिळवूं शकतील त्यापेक्षा कितीतरी पटीने जास्त संघशक्ति व प्रतिष्ठा जर उत्पादक आणि वापरणारे एकत्र झाले तर निर्माण होणार आहे. संख्येत जसजशी वाढ होईल तसतमें या शक्तीचें आणि गतीचें प्रमाण वाढेल. ती वाढ एक दोन तीन अशी अंकगणिताच्या प्रमाणाने न होतां, दोन चार आठ अशा भूमितीच्या प्रमाणाने होईल, हें ध्यानांत ठेवलें पाहिजे. [एक माणूस जर दोन शेर अन्न खातो तर पंधरा माणसें तीस शेर अन्न खातील हें झालें गणिताचें प्रमाण. एक माणूस जर दोन मण वजन उचलतो तर पंधरा माणसें $१५ \times २ = ३०$ शेर वजन उचलतील असें गणिताने म्हणतां येईल. तें तसें नसतें. पण तीं माणसें भूमितीच्या प्रमाणाने म्हणजे $१५ \times ३० = ४५०$ शेर वजन उचलतील. गणिताच्या आणि भूमितीच्या प्रमाणांत हा फरक आहे. — अनु.]

साहस.

आतां आपल्याला असें सिद्ध करावयाचें आहे कीं श्रमिक समूहाचा घटक म्हणून शरीरश्रम करीत राहिल्यानें वृत्ति बांधली जाते. सकृद्दर्शनीं हें विधान कदाचित् हास्यास्पद वाटे. शरीरश्रमासारख्या साध्या आणि निरुपद्रवी चळवळीने धैर्य तें कसें वाढणार ?

धैर्य हा अविभाज्य स्वरूपाचा गुण नाही. त्याचे पुष्कळ पैलू आहेत. संमिश्र घटकांचा तो एक प्रभावी समवाय आहे. अनेक पैलूंपैकी वृत्तीचा एक पैलू असा कीं आत्मेतर कोणत्या तरी वस्तुशीं संपूर्ण तन्मयता पावल्यानें धैर्याचा परिपोष होतो. याचें उदाहरण म्हणून मांजर आणि तिची पल यांचें दतां येईल. आपल्या

* पहा—W. C. Allee, "The Social life of Animals" New York, W. Norton Co., 1939

पिलांचें रक्षण करण्यासाठीं मांजर आपल्यापेक्षां कितीतरी पटीनें मोठ्या असलेल्या कृत्यावर तुद्रून पडते. त्याला पळवून लावते. अपत्यप्रेमांमुळे तिला आपला व आपल्या प्राणाच्या भीतीचा विसर पडतो. असली तन्मयता व निष्ठा विकसित होण्यास जें आकर्षण आणि प्रेरणा लागते ती शरीरश्रमानें देखील लाभू शकते.

धैर्याचा दुसरा पैलू असा की आपण सर्व एक आहोंत, आपल्या बरोबर आपले सहकारी असून सर्वसाधारण परिश्रमांत त्यांची आपल्याला मदत आहे, याची जाणीव मनांत वसत असली म्हणजे मोठा धिवसा वाटतो. जितके सहकारी जास्त तितकीच हिंमत, दिलासाहि जास्त वाटतो. इतर परिस्थिति मात्र अनुकूल हवी. श्रमिकांचें जर एक व्यापक संघटन तयार झालें तर त्यांत समाविष्ट होणाऱ्या प्रत्येकाला मोठा धीर वाटणें स्वाभाविक आहे. राष्ट्रांतील बहुसंख्य जनतेने जर शरीर-श्रम पत्करले, निष्ठेनें अनुष्ठिले, तर केवढा मोठा ऐक्यभाव निर्माण होईल !

कामाचा जोम असला म्हणजेहि धैर्य वाढतें. हातकामाच्या योजनेप्रमाणें श्रम करीत राहिल्यानें शारीरिक व मानसिक जोम वाढतो व तेवढ्या प्रमाणांत धैर्य देखील वाढतें.

सुरक्षिततेची आशा, व जाणीव, प्रगतिपर जीवनादर्शाशीं कायावाचामनें-करून झालेलें सामरस्य, या सर्व गोष्टी धैर्य वाढविणाऱ्या आहेत. शरीरश्रमानें त्या प्राप्त होतात व म्हणून धैर्य गुणाचाहि त्यायोगें परिपोष होतो.

शरीरश्रम करतांना मन शांत ठेवावें लागतें, सतत तेंच काम करीत राहिल्यानें स्थिरता वाढते, अनुभव येतो आणि या दोन्ही गोष्टी योग्यवेळीं उपयोगी पडतात. हे धैर्याचेच घटक होत. कारण यांत मनःशांति ठेवण्याचा अभ्यास जडतो. शिवाय आपण बाह्य शक्तींवर नियंत्रण करूं शकतो ही जाणीव ज्यायोगें आपल्यांत येईल ती गोष्ट धैर्यगुणाला पोषक ठरेल. उदाहरणार्थ, आपल्या अंगी वैद्यकीय कौशल्य असेल तर सार्थाच्या रोगांतहि आपण घाबरत नाही. राष्ट्रांतील प्रत्येक व्यक्तींत उद्योगनैपुण्य असलें तर व्यक्ति किंवा राष्ट्र यांच्यावर कोसळलेल्या आर्थिक विपत्तीचें संकट जाणवत नाही. आपण ज्यासंबंधी विवेचन करीत आहोंत अशा हस्तव्यवसायाचा राष्ट्रभर जर व्याप वाढला तर बेकारी, दैन्य, फूट, औदासिन्य, निराशा यासारख्या गंभीर स्वरूपाच्या सामाजिक आणि राजकीय विपत्तीचें निवारण करण्यासाठीं त्याचा उपयोग होईल.

हस्तव्यवसाय व तत्संबन्ध वस्तुंचा उपयोग या दोन गोष्टींमुळे साधें राहणें अंगवळणी पडतें. त्यामुळे आपल्या मागचा व्याप कमी होतो. व्याप नसल अम्हणजे आर्थिक विवंचना रहात नाही. आज ज्या काही विवंचना आपल्या मार्गे लागल्या आहेत त्यांत आर्थिकच जास्त आहेत. या पैशांच्या काकण्या ज्या गोष्टीने कमी होतील व आपल्यांत आर्थिक स्वाश्रय वाढेल ती गोष्ट आपलें धैर्य वाढवीलच.

आणखी, हाताने वस्तु बनवितांना आणि तिचा उपयोग करतांना आपल्या विचारांत व कृतींत ज्या मानाने सुसंगति येते त्या मानानें आपल्या कामना व अंतरीचे संघर्ष कमी होऊन चित्ताचें समत्व वाढतें व म्हणून धिक्साहि येतो. शारीरिक साहसापेक्षां मनोधैर्याच्या बाबतीत तर हें विशेषच लागू पडतें. असल्या मनोधैर्याची पुढाऱ्यांना फार गरज आहे, सबब त्यांच्या बाबतीत तर हातकाम जास्तच अगत्य आहे.

एकादें काम निस्सीम मनोभावाने करीत असतांना त्यांत जी आस्था व जें प्रेम आपण ओततों त्यामुळेहि धैर्याचा परिपोष होतो. प्रेम, मग तें कोणत्याहि स्वरूपांत असो, आपल्या मनांत धैर्य निर्माण करतें. खरें पाहूं जातां भीतीचा विरुद्ध गुण धैर्य हा नसून प्रेम हा आहे. अभयांत प्रेम आणि ऐक्य दोन्हीहि असतात. हा समोर उभा आहे तो आपला प्रतिपक्षी आहे व तो ज्या भूमिकेवर असेल त्याच नैतिक भूमिकेवरून आपल्याला त्याच्याशीं सामना करावयाचा आहे इतपतच काय तो विचार धैर्यवान माणूस करतो. पण प्रेमाचें तसें नाही. प्रेमाला उभयपक्षांत एकताच दिसते. प्रेमाची भूमिका उच्च असते. परभाव, शत्रुभाव तिथवर पोचतच नाहीत. म्हणून ज्यायोगें प्रेम किंवा प्रेमाचा व्यवहारबंधु परस्पर-सद्भाव वाढीला लागेल ती गोष्ट धैर्याला पोषक होईलच !

परस्परसद्भावाच्या या विकासाला आर्थिक परिभाषेंत उद्योगाचें मूलधन म्हणतां येईल. ज्या राष्ट्रांने हा गुण वाढविला नाही त्याला या मूलधनावर व्यापार करतां येत नाही. याच्या उलट ज्या राष्ट्रांने हा पारस्परिक सद्भाव भक्कम पायावर उभारलेला आहे तें राष्ट्र राजकीय, सामाजिक व आर्थिक बाबतींत साहस करूं शकतें. अशा राष्ट्राला नैतिक उदारताच काय पण राजकीय आणि आर्थिक उदारता दाखविणेंहि जड जात नाही.

* 'साहसे श्रीः प्रतिवसति' या उक्तीकडे लक्ष देऊन साहस हा शब्द आर्थिक परिभाषेंत वापरला आहे.—अनु.

बुद्धीची स्थिरता व समत्व.

शरीरश्रम करीत असतांना न कंटाळतां एकसारखें काम करीत राहण्याचा जो साराव आपल्याला होतो त्याचीहि धैर्य वाढविणाऱ्या आणखी एका घटकांत गणना करतां येते. शरीरश्रमाचा अनुभव असणाऱ्यांना या गोष्टीचा प्रत्यय आलेला आहे. आपले विचार व भावना यांच्या अंतःसमन्वयावर व सर्वव्यापी ऐक्याच्या प्रयत्नावर बुद्धीचें समत्व आणि मनोबल अवलंबून आहेत. हा अंतःसमन्वयाचा विषय सत्याग्रही शिस्तीच्या अन्यतर अवस्थेंत येत असला तरी मनाचा समतोलपणा व चरित्रबल हें कांहींसें माणसाच्या कार्यशक्तीच्या केंद्रीकरणावर, तिच्या योग्य उपयोगावर आणि दिग्दर्शनावर अवलंबून आहे.

प्रत्येक व्याक्ति म्हणजे कार्यशक्तीचें केंद्र आहे. ती शक्ति शारीरिक, बौद्धिक, नैतिक, आध्यात्मिक, मानासिक अशा अनेक द्वारांनीं प्रकट होते. आपल्या प्रत्येकाच्या आयुष्यांत अनेकदां चुचक्याचे, चवचिंधीचे, अपमानित जीवन जगण्याचे, आत्मनिर्भत्सनेचे प्रसंग येऊन जातात. ते कां येतात ? एक तर असें कीं आपल्या आकांक्षा, आशा, योजना, अर्धवट सिद्धीस गेलेल्या कृति यांच्यामागें असलेल्या कार्यशक्तीचा कोडमारा झालेला असतो. अशी कुचंबणा झाली की त्याची प्रतिक्रिया होते. उबग वाढतो. असेंच चालत राहिलें तर उबगाचें पर्यवसान कडवटपणांत, विद्वेषांत होतें. ही उबगाची लाट कधीं कधीं सहजपणेंच निराळ्या वृत्तीतून प्रकट होते. एकाद्या घड्याळाचा लांब सिंग जसा वेटोळ्यांनीं लहानशा यंत्रांत जखडलेला असतो तशा या क्रोधाच्या ऊर्मि आपल्या अंतरांत दबलेल्या असतात. बाळपणीं आणि मोठेपणींहि जे कांहीं अन्यमनस्कतेचे किंवा भर्त्सनेचे प्रसंग आपल्यावर बेतले ते आपण विसरून जातो पण त्या क्रोधाच्यामुळें उत्पन्न झालेल्या कार्यशक्तीच्या ऊर्मि मनाच्या बाटलींत बंद केलेल्या असतात. कधीं एकादें लहानसेंच निमित्त होतें, बंदुकीच्या चापावर हात पडतो आणि एकदम धडाडधूम होऊन त्या तुंबलेल्या क्रोधोर्मि बाहेर पडतात. त्या कधीं व केव्हां बाहेर पडतील याचा नेम नसतो. *

* E. M. F. Durbin and J. Bowlby. "Personal Aggressiveness and War," London, Kegan Paul. New York, Columbia University Press, 1939.

मनांत दबलेल्या या ऊर्मीना लढाईमध्ये पैस मिळतो. त्यांचा उपशम झाल्याने मन हलकें होऊन समाधान वाढते. पुष्कळ लोकांना लढाई कां बरी वाढते याचें कांहीसैं हेंहि कारण असूं शकेल. आपण असैं पाहतों कीं सतत दबविलेले, राबविलेले लोक युद्धाच्या वेळीं फार क्रूरपणें वागतात. ज्यांचीं समाजबंधनें फार कडक आणि जाचक असतात असे लोक देखील फार निर्घृण होतात. ही क्रूरता आणि तुरळक होणारे आपसांतील दंगे, संघर्ष यांचें मूळहि कांहींसैं वरील प्रक्रियेंत सांपडतें. *

सामूहिक, विधायक व शांततामय अशा वाटेनें बाहेर पडावयास या ऊर्मीना जितका अवसर मिळेल तितका त्यांच्या उद्रेकाला आळा बसेल. कधीं कधीं आपल्या मनांत नव्यानेंच एकादा विचका उत्पन्न होतो. तथापि असल्या प्रसंगविशेषी येणाऱ्या क्रोधाला आठोक्यांत ठेवण्यापुरता संयम आपल्यामध्ये सामान्यतः असतोच. परंतु ज्या क्रोधाच्या गांठी फार दिवसांपासुन आपल्या अंतर्मनांत घर करून बसलेल्या असतात त्यांच्यावर ताबा ठेवणें, त्यांच्या उद्रेकाला आळा घालणें आपल्याला फार जड जातें. त्यासंबंधी खबरदार राहून काळजी घेणेंहि कठीण. कारण त्यांची आपल्याला जागती जाणीव मुळींच नसते. अशा या उर्मीना बाहेर वाट द्यावयाला विधायक योजनेची गरज आहे व ती विचारपूर्वक आंखलेली योजना शिस्तीचा एक भाग म्हणून समजणें अवश्य आहे. या क्रोधाच्या गांठी मनांतून निघाल्यावर क्रियाशक्तीला मनाचें व बुद्धीचें समत्व वाढवावयाला अवसर मिळेल. कार्यशक्तीचा कोंडमारा करणारी सामाजिक, आर्थिक, राजकीय कारणें उद्भवतात त्यांचें मिराकरण होण्यास जी योजना केली जाते तिचें स्वरूप आणि आपण सुचविलेल्या शरीरभ्रमाचें व त्याच्या संयोजनाचें स्वरूप सारखेंच असतें. मन आणि हात, शारीरिक कृति आणि भावना यांचा संबंध घनिष्ठ आणि उत्क्रांतिसिद्ध आहे. या संबंधाला शरीरभ्रमाची जोड मिळाली कीं वर वर्णन केलेली क्रोधोर्मीना अवसर देण्याची—उन्नयनाची—क्रिया जास्त सफल आणि परिणामकारक होते.

शिपायांत भ्याडपणा असणें आणि सत्याग्रहीमध्ये क्रोध असणें हें परिणामाच्या दृष्टीनें सारखेंच असतें. शिपाई भितो व पळतो. त्यामुळें लष्करी शिस्त

* Edgar Snow, "The Battle for Asia" New York, Random House, 1941.

मोडली जाते. सत्याग्रही रागावतो आणि हिंसा करतो. त्यामुळे अहिंसक शिस्त मोडली जाते. सबब ज्या गोष्टीमुळे रागाची सामान्य प्रवृत्ति कमी होत जाईल ती गोष्ट सत्याग्रहाचा लढा सफल करावयाला मदत करील.

१९१४-१८ च्या महायुद्धानंतर पुष्कळ ब्रिटिश सोजीर रिकामे झाले. त्यांना काम मिळेना. फलतः त्यांच्या मनांत सर्वच आधुनिक संस्कृतीविषयी व राज्यशासकांविषयी विद्वेष उत्पन्न झाला. अखेर त्यांना पोटोपुरता धंदा मिळावा या उद्देशाने ज्या योजना आखल्या गेल्या त्यान्वये अशा असंतुष्ट लोकांपैकी कांहींना शेती व जनावरांसाठी थोडीशी जमीन देण्यांत आली. ते लोक अंगमेहनत करू लागले. मोकळ्या हवेत खणणे उपसणे, करावे लागल्यामुळे परिणाम असा झाला की आपण स्वतः कांही तरी करू शकतो व अंशतः स्वावलंबी होऊ शकतो ही जाणीव त्यांच्यांत उत्पन्न झाली. हलके हलके त्यांच्या मनांतील विद्वेषाच्या, क्रोधाच्या गांठी सैल झाल्या. दाह शांत झाला. मनांतील पराभूत, अपमानाची भावना मंदावली. आत्मसंमान वाढला. न्यूनगंडाची भावना निमाली, व त्यांच्या मनाला पुनः एकदा गेलेली शांति लाभली. ज्या ज्यू लोकांना जुलूम जबरदस्तीमुळे निधून जाऊन पॅलस्टाईनचा आश्रय करावा लागला, त्यांचेहि असेंच झाले. त्यांना देखील असेंच शेतीवर खपावे लागत होते.

मन निवळण्याचा वर जो उपाय सांगितला आहे तो विधायक शरीरश्रमाच्या बाबतीत लागू पडतो. साध्या साध्या अवजारांचा उपयोग करून शरीरश्रम केल्याने माणसाच्या स्वभावावर व कार्यक्षेत्तीवर अत्यंत नाजूक व अदृश्य असा परिणाम कसा होतो हे पूर्वी सांगितलेच आहे. आतां सांगावयाचे ते हे की एकाद्या शरीरश्रमाच्या योजनेत जर मनःपूर्वक भाग घेतला गेला तर मनाचे व बुद्धीचे समत्व वाढविण्याकडे त्याचा फार उपयोग होईल. हेच काय पण एकादी सुधारणा करण्यासाठी किंवा बंधविमोचनाराष्ट्री जर वेळप्रसंगी लढा लढावा लागला तर त्यांत संपूर्ण अहिंसा टिकविणेहि बऱ्याच अंशी शक्य होईल.

शस्त्रतुल्य अहिंसक नैतिक साधनांचा सराव.

लष्करी शिक्षणाच्या कार्यक्रमांत होईल तेवढे प्रत्यक्ष लढाईसारखेच वातावरण तयार केले जाते व त्या वातावरणांत शस्त्रांचा सराव व संवय कशी वाढवावी

याचें शिक्षण दिलें जातें. अहिंसेच्या शरीर-श्रमात्मक शिस्तीलाहि कांही अंशी हेंच लागू आहे. हिंसक आणि अहिंसक यांच्यांत किंवा हिंसक व हिंसक यांच्यांत लढा सुरू झाला असतां लढाईचा मुख्य उद्देश प्रतिपक्षाच्या आशा, आकांक्षा व जीवितमूल्यें बदलविण्याचा असतो. हेतू हा कीं उभयपक्षांत पूर्वीपेक्षा जास्त टिकाऊ व चांगला असा संबंध घडावा. अशा प्रसंगीं अहिंसक पक्षाचें आय कर्तव्य हें कीं त्यानें प्रतिपक्षाच्या मनांत आपल्यासंबंधीं आदर उत्पन्न केला पाहिजे. हा आदर आपल्यांतील एकजूट, खेळमेळ, निश्चयदृढता, शौर्य, सहनशालता, इत्यादि गुणांमुळे निर्माण होतो. या आदरभावाबरोबरच विश्वास आणि अनुकूल भावहि त्यानें निर्माण केले पाहिजेत. आपण जे उपाय सुचवूं ते अव्यवहार्य नाहींत येवढेंच काय पण त्यांची अंमलबजावणी करून दाखविण्याची धमकहि आपल्यांत आहे अशी प्रतिपक्षियांची खात्री करून द्यायला हवी. आपल्या शक्तीचा, आपल्या सूचनांच्या व्यवहार्यतेचा, आपल्या चिकाटीचा प्रत्यय त्यांना आपल्या उद्योग-धंद्यांतून, आपल्या आर्थिक व राजकीय क्षेत्रांतून, आपल्या चारित्र्यांतून मिळाला पाहिजे. समाजव्यापक किंवा राष्ट्रव्यापक हातकामाची योजना प्रत्यक्ष अंमलांत आणून दाखविल्यास प्रतिपक्षाचें मन अनुकूल करणाऱ्या वरील गोष्टीपैकीं कांहीच तरी परिपोष झालेला दाखवून देतां येईल.

या दृष्टीनें पाहिल्यास सत्याग्रहीं हिंसक शस्त्रांऐवजीं जीं अहिंसक नैतिव साधनें वापरावयाचीं त्यापैकीं कांहींच्या अभ्यासासाठीं हातकामाची योजना उपयोग पडण्यासारखी आहे.

लष्करी शिस्तीत आणि सत्याग्रहाच्या साधनेंत आणखी एक साम्य आहे. सैन्यांतील प्रत्येक विभागांत त्या विभागापुरतें जें कौशल्य सैनिकाला मिळवावयाचें असतें किंवा ज्या शस्त्राचा सराव करावयाचा असतो त्यांना अनुलक्षून शारीरिक बळण लावण्यासाठीं कवायदीची योजना केलेली असते. प्रत्येक विभागांतील असल्या कवायदीचें स्वरूप वेगवेगळें असतें. पायदळांना जी कवायद शिकविली जाईल तें घोडदळाच्या कामीं येणार नाहीं किंवा घोडदळाची विमानदलाच्या उपयोगी पडणा नाहीं. तथापि या खास कवायदींतदेखील एक सर्व सामान्य गोष्ट आढळते. व त म्हणजे 'एक कतार' " आगे बढो " अशा सारखी रांगारांगानीं कूच करण्याची पद्धति. अहिंसेच्या साधकांनाहि या पद्धतीचा अवलंब करतां येईल. आवश्यक

कवायद म्हणून कांहीनी “ सेरेसॉल आंतरराष्ट्रीय सेवादला ”च्या सभासदा-सारखें फावडेंकाम अंगीकारावें, कांहीनी गांवसफाई तर कांहीनी हिंवातपनाशक सेवेचें कार्य हातीं घ्यावें. पण शक्यतोंवर सर्वांनीं असेंच कार्य पत्करावें कीं जें सर्व-सामान्य असेल. ज्या एका विशिष्ट बाबीच्या शिस्तीला आपण सराईत होऊं इच्छितों ती शिस्त आणि तज्जन्य ऐक्य हें सत्याग्रहीमध्ये सैनिकापेक्षांहि जास्त परिपूर्ण व निर्लेप असलें पाहिजे हें विसरून चालणार नाही. जगांतून सुसंघटित हिंसेचें उच्चाटन करण्यासाठीं जो संगर करावा लागणार आहे तो मानवजातीनें यापूर्वी कधींहि केला नाही इतका दुर्धर व प्रचंड व्हावयाचा आहे आणि म्हणून त्या-साठी करावी लागणारी साधनाहि निरपवाद व निर्दोष असणें अत्यावश्यक आहे.

सत्याग्रहीला आवश्यक असणारे आणखी कांहीं गुण.

आपल्या कार्यसफल्यसाठीं सत्याग्रहीला स्वतःच्या ठायीं वर उल्लेखिलेले लष्करी सैनिकाचे गुणच नुसते वाढवून भागावयाचें नाही. सत्याग्रहाच्या लढ्यासाठीं आणखी इतर गुणांची त्याला गरज आहे. त्याच्यांत सहिष्णुता, शांतता, नम्रता, सत्यप्रियता, इ. गुणांची आणखी वाढ व्हायला हवी. माणूस स्वभावतः भला आहे, म्हणून सौजन्यक्षम आहे, ही सत्याग्रहीची निष्ठा असायला पाहिजे. आणि सर्वांत महत्वाचें म्हणजे सत्याग्रहीची अहिंसेवर अढळ श्रद्धा असली पाहिजे. तिच्या शक्तीची त्याला जाणीव हवी आणि तिच्या सामर्थ्याबद्दल मनीं तादृशहि किंतु नको.

नम्रता आणि तितिक्षा.

नम्रतेची संवय शरीरभ्रमांनीं वाढवितां येईल. खरा कामगार स्वतःला विसरून आपल्या कामांत इमानेंइतबारें राबतो. नम्रतेचें हें एक महत्वाचें लक्षण आहे. त्याचा परिणाम संसर्गानें नम्रतेच्या इतर लक्षणांवरहि होतो. हातकाम करणारे सर्व कामगार योग्यतेच्या दृष्टीनें सारखेच असतात. एकादा कामकरी दुसऱ्यापेक्षां जास्त काम करूं शकेल हें खरें पण तें कुठवर ? त्याच्या एकट्याच्या शक्तीची तर त्याला मर्यादा आहे ना ? सबब एकाद्याला आपल्या हुशारीचा गर्व झालाच तरी तो आटोक्याबाहेर जाईल इतका नसतो. कारण संबंध राष्ट्राच्या उत्पादनाच्या तुलनेनें एका व्यक्तीचें उत्पादन इतकें कमी असतें कीं त्यामुळें कुशार कीला वावच मिळत नाही. म्हणून नैतिक दृष्टीचाच परिपोष होतो.

आतां येथें असें विचारण्यांत येईल कीं काय हो, यांत नवीन असें काय आहे ? एकादा माणूस यंत्राच्या साह्यानें जेवढी पैदास करूं शकेल तिचें प्रमाणहि राष्ट्राच्या एकंदर उत्पादनाच्या मानानें अत्यंत कमीच असेल आणि मशीन चालविणाऱ्या दोन माणसांतहि कामाच्या दृष्टीनें फार फरक राहणार नाही. हें खरें आहे व त्यामुळेच हें विधान आपल्या हातकामाच्या बाबतींत केलेल्या विधानाला खोडूं शकत नाही. आजच्या कामगारांची वृत्ति अहिंसकच असते. प्रसंगी त्यांनीं डोळ्यांत भरण्याजोगी अहिंसा पाळली असून नम्रताहि कशी दाखविली आहे याचें विवेचन पूर्वी येऊन गेलेंच आहे.

आधुनिक काळांत मानवजातीला अभिमानास्पद जर कांहीं वाटत असेल तर तीं यंत्रें आणि यंत्रनैपुण्य ! यांत आपण विज्ञानाचा समावेश करतां नये. कारण विज्ञानाच्या पद्धतीची माहिती फारच थोड्यांना व तीहि ज्यांनी चांगलें उच्च शिक्षण घेतलें असतें अशांनाच असते. तेच विज्ञानाचा उपयोग करूं जाणतात. आपला मतलब परिणामापुरता असतो. मशीन आणि यंत्रनैपुण्य यांची गोष्ट वेगळी आहे. आपल्यापैकीं पुष्कळांना त्याबद्दल बरीच माहिती असते आणि त्यांचा उपयोगहि आपण करूं जाणतो. या जाणीवेनें स्वतःला 'ग' ची बाधा न होऊं देणारे फार थोडे. आपण इतर वर्णियांपेक्षां श्रेष्ठ आहोंत असें जें श्रेष्ठवर्णियांना वाटतें त्याच्या मुळांशीं पुष्कळांशीं हा यंत्रमूलक अभिमानच असतो. यंत्रें आणि यंत्रकला राबविणाऱ्या इतर वर्णियांच्या मार्गांहि ही अभिमानाची रास लागते. आपल्यांत येणाऱ्या दुरभिमानाला यंत्रें कारणीभूत होत असतील तर थोड्याच प्रमाणावर कां होईना पण लहान लहान क्षेत्रांत जाणून वुजून यंत्राच्या ऐवजी आपण हातकामाला वाव दिला तर नम्रता वाढविण्याला थोडेंच कां होईना पण खरें खरें उत्तेजन मिळेल. हें यंत्रनियंत्रण यंत्रद्वेषानें प्रेरित होऊन किंवा सोंवळेपणानें न करितां, आपण स्वतःची आणि यंत्राची मर्यादा जाणतो, कुवत ओळखतो येवढ्याच भावनेनें करावयाचें ! यंत्रद्वेषाला बळी पडून तसें केलें जाऊं नये.

सत्यप्रियता.

अवजॉरें व बाह्य औद्योगिक साधनें यांच्या साह्यानें सतत काम करीत असतांना माणसांत सरळ वृत्ति, वस्तुस्थितिसंबंधी कदर, भोक्ळेपणा, प्रामाणिकपणा, कळकळ, निर्माण होते. हीं सर्व सत्यप्रियतेचींच अंगे आहेत. निदान अचूकपणा

हे तर सत्यप्रियतेचें अंग आहेच ! कुशलपूर्वक करावयाच्या हातकामांनें डोळ्यांना आणि हातांना अचूकपणाची संवय लागते. कामाचा जसजसा सराव होत जाईल आणि केवळ बुद्धीच्या द्वारेच नव्हे तर पंचेंद्रियें, मनोभाव, संकल्प आणि दीर्घकालीन शारीरिक सहयोगाच्या द्वारेहि त्या कामाचें राष्ट्रीय उपयुक्ततेच्या दृष्टीनें जितकें व्यापक रहस्य मनावर ठसेल तितकें सत्याचें संगूढ, समग्र, राष्ट्रव्यापी स्वरूप, त्याचें वैशिष्ट्य, त्यांतील अडचणी, यांचा वाढता प्रत्यय येत राहील.

मानवतेवरील श्रद्धा.

जेव्हां आपण इतरांबरोबर शरीरश्रम करतो तेव्हां इतरांचे नैतिक गुण आपल्याला कळून येतात. त्यामुळें आपण आपल्या सहकाऱ्याची दिवसेंदिवस जास्त कदर करूं लागतो. मानवी भलेपणावर आपली श्रद्धा वाढत जाते. ज्यांचा मानवाच्या भलेपणावर, संस्कारक्षमतेवर मुळांच विश्वास नसतो असे मानवद्रोहा शरीरश्रम करणाऱ्यांमध्ये सहसा सांपडत नाहींत. शरीरश्रमात्मक चळवळ आपल्या हितकर परिणामांनीं मानवतेवरील श्रद्धेचें स्वरूप जास्त व्यापक, विस्तृत, सकस आणि चिरस्थायी करील.

या दृष्टीनें विचार केला तर अहिंसेचा राष्ट्रव्यापी प्रचार करायला शिस्तीचें एक अत्यंत प्रभावी साधन म्हणून हातकामाची योजना कामीं येऊं शकते. मानव-जातीच्या इतिहासाकडे पाहिलें तर असें आढळून येतें कीं माणसाला आपल्या आजूबाजूच्या परिस्थितांवर व भौतिक वस्तूंवर विजय मिळविण्यांतच आनंद वाटत आला आहे. जेव्हां जेव्हां त्याला तसें करावयाला अवसर मिळाला नाहीं तेव्हां तेव्हां त्याच्या ह्या प्रभावी कार्येपर, सहजवृत्ति निराळ्याच मार्गांनें अभिव्यक्त होऊन माणूस आपल्या बांधवांवर प्रभुत्व मिळविण्याचा प्रयत्न करूं लागला. या वृत्तीचीं फळे कधीं ना कधीं सर्वदूर कडूच यावयाची. स्वामित्वाची इच्छा करणाऱ्या ह्या प्रभावी वृत्ति हातकामाच्या द्वारे व्यक्त झाल्या तर माणूस अधिक सहजरीतीनें म्हणजे माणुसकीनें वागूं शकतो. आणि त्याच्या इतर मानवबांधवांनाहि सामान्यतः समाधान लागूं शकतें. अर्थात् हा एकमेव नियामक उपाय नसला तरी अनेकांपैकीं एक महत्त्वाचा उपाय समजावयाला हरकत नाहीं. हातकामांनें कार्यशक्तीचें विवेकपूर्वक उन्नयन करतां येतें.

शिवाय हातकामाची ही शिस्त लष्करी कवायदीसारखी स्वयंस्फूर्तीनें एकादें

काम करण्याची श्रुति चिणून टाकीत नाही, किंवा तिला केंद्रीय सभिधानाचेहि स्वरूप घेत नाही. व्यक्तीची व राष्ट्राची अहिंसक भूमिका तयार करायला सुयोग्य अशा शिस्तीचे तें एक साधन आहे.

अशा कामाचें जें फलित असतें त्याला केवळ अहिंसेचीच साधना न म्हणतां व्यक्ति, समाज व राष्ट्र यांचें चारित्र्य घडविण्याचें साधन म्हणून संबोधणेंच योग्य झेल. शिक्षणतज्ञांचें व सर्व राष्ट्रपुढान्यांचें याच कारणास्तव याकडे लक्ष वेधलें गेलें पाहिजे.

तृप्ति.

सामान्य जनता कोणतीहि नवी गोष्ट स्वीकारायला सहसा धजत नाही. एकादी योजना जनतेत सर्वत्र प्रसृत व्हावी व दीर्घकालपर्यंत तिचा अंमल चालावा असें वाटत असेल तर तिच्याद्वारे खरें खरें व तेंहि तत्काल समाधान लाभलें पाहिजे. येवढेंच नव्हे तर पुढच्या फायद्यासाठीहि बुद्धीस पटेल असा अवसर त्यांत असला पाहिजे. पुष्कळांच्या बाबतीत तर या संतोषाचें स्वरूप इन्द्रियगम्य व शारीरिकहि असायला हवें.

हातकामाचें साधन या अटी पूर्ण करूं शकतें. आपल्या दशेंद्रियांपैकी × सहा इंद्रियांना हातकामानें चालना आणि सराव मिळतो. ही सहा इंद्रियें म्हणजे दृष्टि, स्पर्श, श्रवण, (अवजारांच्या संनादानें आणि कामासंबंधी बोलण्यानें) तोल, स्नायूंच्या चालनेनें होणारी जाणीव, हातपाय, सांधे वगैरेच्या हालचालीनीं होणारी जाणीव हीं होत. याचा अर्थ असा की हातकामानें इंद्रियांना पुरेशी संवेदना मिळते. राहिलेल्या चार इंद्रियांची कामेंहि चालूं असतातच; तीं बंद तर नसतात.

यंत्राच्याद्वारे केलिल्या कामापेक्षा हातकामांत उपक्रम, निर्मिती, पुरेपूर सहकार, नाविन्य, स्वतंत्रता, इ. गुणांच्या विकासाला जास्त अवसर मिळतो. काम करीत

× आपल्याकडे साधारणतः पांच ज्ञानेंद्रियें आणि पांच कर्मेंद्रियें यांचा स्लेश्वर केला जातो. युरोपांतील नव्या शरीरविज्ञानाप्रमाणे जुन्या पंचज्ञानेंद्रियां- शिवाय, ज्यांच्या योगें आपण आपला तोल संभाळू शकतो, सांध्यांना चालना देऊं शकतो, इ. सर्व वेगळीं इंद्रियें मानली गेली आहेत. याशिवाय स्पर्शज्ञानांत थंडी, उष्णता, दमटपणा यांचें ज्ञान वेगवेगळ्या ज्ञानतंतूंच्या द्वारे होतें. त्यामुळें त्यांना त्यांनीं तीन स्वतंत्र इंद्रियें मानली आहेत. ज्ञानेंद्रियें आणि कर्मेंद्रियें ते देखील मानतात.

—अनुवादक.

असतांना परस्पर परिचय, दिलजमाई जास्त होऊं शकते. हातकामानें जी आत्मसंमानाची भावना निर्माण होते तिच्याद्वारे माणसाची महत्त्वाची आंतरिक इच्छा पूर्ण होऊन त्याला संतोष मिळतो. प्रतिष्ठेच्या बाबतींत हेंच लागू पडतें. हातकामाला प्रतिष्ठा कां असते याची कारणे आतां आपल्याला समजूं शकतील. पोटासाठी हातकाम करणारे किंवा स्वेच्छेनें हातकाम पत्करणारे यांच्या प्रत्ययाला ही गोष्ट जेव्हा चांगल्या रीतीनें येईल तेव्हा समाजांत पडलेले खंदक भरून येतील. या आशेंत भाविष्यकाळीं मिळणाऱ्या तृप्तीचें बीज आहे.

ज्या मानानें हातकामाचें व्यापक रहस्य प्रगट होईल त्या मानानें त्या कामापासून बौद्धिक, मानसिक, सौंदर्यविषयक, नैतिक तृप्ति मिळत जाईल. ही तृप्ति तत्काळ मिळणारी, सखोल अशी आहे. शिवाय वेगवेगळ्या लहान लहान कामांतून जेव्हां मोठें काम साध्य होतें तेव्हां त्या कामाचें मोल व त्यामुळें मिळणाऱ्या भाविष्यकालीन संतोषाची आशा दृढ होते. या मूल्याचें स्वरूप कांही अंशीं आर्थिक, अंशतः सौंदर्यविषयक, कांही सामाजिक तसेंच राजकीय देखील असूं शकेल.

अहिंसेच्या साधनेसाठी हातकामाना उपयोग करायला मानसशास्त्राच्या दृष्टीनें आणखी एक कारण असें कीं उत्तेजन आणि तत्पुर्ति, प्रेरणा आणि प्रत्यंतर यासंबंधी मनाचा जो नियम आहे तो हातकामामध्यें पाळला जातो. थोड्या थोड्या पण योग्य उत्तेजनांनीं (जर त्या सतत मिळत राहिल्या तर) जीवन समृद्ध होतें. जीवनाचा असा सिद्धांतच आहे. शरीरघटकांचा विकास करण्याच्या बाबतींतच केवळ नव्हे तर मनाच्या, भावनेच्या, सौंदर्यतृप्तीच्या तसेंच नैतिक दृष्टीच्या बाबतींत देखील हा सिद्धांत लागू होतो. वर सांगितलेल्या रीतींनीं रोज हातकामाची जर संवय लावली तर वरील सिद्धांतांत अंतर्गत असलेली प्रेरणा किंवा उत्तेजना मिळून जीवन-समृद्धीवर अचूक परिणाम होतो.

थेंबा थेंबानें तळें सांचतें. सेविंग बँक किंवा करवसुलीच्या मोठमोठ्या रकमा पै पै मिळून कशा जमा होतात यांची कल्पना आजच्या युगांतील लोकांना चटकन् येऊं शकते. अनेकविध लहान लहान कृतींचा पायरीपायरीनें अस्पष्ट मानसशास्त्रीय आणि नैतिक परिणाम होत राहतो.

मनावरील ताण कमी होणें.

अहिंसक शिस्तीचें साधन म्हणून हातकामाचा पुरस्कार करित असतांना त्यावर घेतलेल्या आक्षेपाचा उल्लेख मागे आलाच आहे. तो आक्षेप असा कीं

सत्याग्रहाला नैतिक भूमिका अत्यंत उच्च प्रकारची लागते. सामान्य बहुजनसमाजाला असलेले नैतिकबल दीर्घकालपर्यंत टिकविणे अशक्य असते. मानवसमाज नेहमी इतक्या उच्च पातळीवर राहणे शक्य नाही. आतांपर्यंत केलेल्या विवेचनांत या आक्षेपाचे बरेच निरसन केले गेले आहे.

दुसऱ्याहि दृष्टीने हा प्रश्न उत्तराला घेतां येईल. हातकामाचे स्वरूप अनेक दृष्टींनी वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. हातकाम चटकन् मनाला आकर्षक वाटत नाही कारण ते रोज, सतत, चिकाटीने करावे लागते. असे जरी असले तरी त्यांत एकसुत्रीपणा आणि संवादित्व असते. त्याला धिमेपणा लागतो. त्यामुळे अडचणीतून मार्ग काढात टिकून राहण्याची संवय जडते. त्यायोगे सात्वना मिळते. सत्याग्रहाचा लढा उघडपणे लढत असतांना मनावर जो नैतिक व अध्यात्मिक ताण पडतो त्याचा परिहार हातकामाने पुष्कळच होतो. काम करून ज्या वस्तु निर्माण होतात त्या नित्योपयोगी असतात. कधी कधी सुंदरहि असतात. त्यामुळे आंतरिक मेळ आणि प्रेरणा मिळत राहते.

गरुडाने आकाशांत सुदूर उड्डाण साधल्यावर पंखांना आराम द्यावयासाठी अभिनीवर उतरून ताजे तवाने व्हावे तसेच सत्याग्रहीने देखील लढून लढून आलेला मनाचा नैतिक शीण नाहीसा करण्यासाठी कलात्मक आणि परिहारक अशा हातकामांत मन घालावे. त्यामुळे ताण सहन करण्याची शक्ति वाढते. शीजहि भरून निघते. मनाला विसावा मिळतो. हे व्यक्ति आणि समाज दोघांच्याहि बाबतीत सारखेच लागू पडते.

साधनेसाठी हातकामाचे प्रकार.

अहिंसक शिस्तीचे साधन म्हणून ज्या शरीरश्रमाची योजना करावयाची त्याचे स्वरूप कसे असावे याचे उल्लेखन झालेच आहे. त्याचा सारांश असा की ते काम समूहाच्या आणि विशेषतः गरीब जनतेच्या उपयोगाचे असले पाहिजे. दुसरे, त्या कामाने त्यांना स्वावलंबन आणि प्रतिष्ठा साधतां आली पाहिजे. अशा तऱ्हेची हातकामे पुष्कळच आहेत. त्यापैकी बरीच कामे खालील संस्थांनी अंगीकृतहि केली आहेत:-

१ ' अमेरिकन फॅडस सर्विस कमिटी, ' या समितीने आपल्या परिश्रमा-
ल्यांत प्रयोग केले आहेत.

२ ' ब्रिटिश ॲण्ड अमेरिकन क्वेकर्स रिलीफ अँड रिकन्स्ट्रक्शन वर्क, ' या संस्थेने गेल्या महायुद्धांत आणि युद्ध संपल्यावरहि कामें केलीं आहेत. त्यांत र स्पेनमध्ये आणि युरोपांतील इतर भागांतहि त्यांनी काम केलें आहे.

३ " पेरी सेरेसाल्स सर्विस इंटरनॅशनल." यांनी आपली कक्षा खालील कामें उचलण्यापर्यंत वाढविली आहे:— (अ) अन्नाच्या तुटवड्यामुळे निःसत्त्व बनलेल्या लोका व मुलें यांना अन्न पुरविणें. (हिं) गरीबांना कपडे पुरविणें. (से) दवाखाने चालविणें. (ची) बालोद्यान आणि क्रीडांगणें यांचें संचालन. (सा) घरे बांधणें, पुधारणें, चुन्याची डागडुजी करणें, (ध) रस्ते, पाटबंधारे बांधणें. (ना) झाडे लावणें. (ले) शेतीचीं कामें करणें. (ख) फळफळावळ, भाज्या यांची सांठवण करण्याचे उद्योग करणें. (क) खेळांची मैदानें, पोहण्याचे तलाव बांधणें. (रि.) भूकंप, पूर इत्यादिकांपासून झालेलें नुकसान, तोडफोड दुरुस्त करणें. (बी.) दलदलीचें पाणी काढून लावणें. (ग्रे) विहिरी खोदणें. (ग.) नळ व गटारें यासाठीं नाल्या खोदणें इ.

याशिवाय खाली दिलेल्या कामाचाहि समावेश बरील कामांत केला आहे.

१. फर्निचर बनविणें. २. वेताचें काम. ३. कशीदा काढणें. ४. विणणें. ५. घोंगड्या तयार करणें. ६. दवाखान्यांत उपयोगी पडणाऱ्या वस्तु बनविणें इ.

शिस्तीचें उत्कृष्ट व अमोघ असें एकमेव साधन.

हीं सर्व कामें चांगली आणि इष्ट हेतु साध्य करणारी आहेत. पण मला अशा एकाच हातकामाची निवड करावयाची आहे जें सर्व हेतु साध्य करूं शकेल. हातकामाच्या बाबतींत जे महत्त्वाचे मुद्दे आतापर्यंत मांडण्यांत आले ते कमी अधिक प्रमाणांत वर उल्लेखिलेल्या सर्व कामांना लागू पडतात. पण जें शिस्तीच्या दृष्टीनें नमुनेदार व प्रभावी ठरूनहि सर्वसुकर असेल असें जर एकच एक काम सांपडूं शकलें तर मोठेंच कार्य साधेल !

या कामाच्या योगें समाजाचें ऐक्य साधण्याचा उद्देश समोर ठेवावयाचा असल्यास त्याचें स्वरूप असें असवें कीं जें गरिबांना, साधनांची फारशी अनुकूलता नसतां हि करतां येईल; समाजातील बहुसंख्य वर्गांची फार दिवसांपासूनची गरज ज्यायोगें पूर्ण होईल व ज्यांच्या गरजा जास्त आहेत अशा वर्गांचीहि सोय

होईल. याशिवाय, जी गरज भागविली जाईल ती अन्न, वस्त्र, घरदार यांसारख्या शिवनीतील प्राथमिक गरजांपैकीं असावी. त्या कामाचें फल किंवा त्यापासूनची वृत्ति ही तत्काळ मिळावी, मिळत रहावी. तें सर्वांना जमण्यासारखें असावें. असें असलें तरच तें काम नित्याचें व टिकाऊ होऊं शकेल व बहुसंख्य समाजावर त्याची छाप पडूं शकेल.

आजच्या युद्धाची तन्हा अशी आहे की त्यांत सैनिकांना जितक्या यातना सोसाव्या लागतात तितक्याच स्त्रियांना, मुलांना व वृद्धांना सोसाव्या लागतात. अहिंसक प्रतिकाराच्या लढ्यांत दमदार नवयुवक जसे भाग घेऊं शकतात तसा व तितकाच महत्वाचा सक्रिय भाग स्त्रिया व मुलें यांना घेतां येतो, येवढेंच काय पण अहिंसक प्रतिकारांत पुरुषांपेक्षां स्त्रियांचेंच कार्य अधिक प्रभावी ठरतें. सबब शिस्तीसाठीं जें हातकाम आपण निवडूं पहातो त्यांत स्त्रियांनाहि सुलभतेनें भाग घेतां आला पाहिजे.

शेतीचें काम निवडलें तर ? तें त्याच लोकांना शक्य आहे ज्यांना जमीन मिळूं शकते. शेतकीची निवड करावयाची तर शहरांतील लोक दुरावतात. म्हणजे आपल्या देशाची (अमेरिकेची) अर्धी जनता शिस्तीसाठीं निवडलेल्या या कामाला आंचवणार. हीच अडचण जंगलकाम व जमीनी लागवडीस आणण्याचें काम निवडल्यास उभी राहणार. शिवाय बऱ्याच भागांत शेतकीसारखी कामें वर्षातून सहा महिनेच पुरतात.

बांधकामाची निवड देखील सोयीची नाही. त्यांत एकतर विशेष ज्ञान लागतें. खर्चहि खूप येतो. कामाहि कांहीं हलकें सलकें नाही. त्यामुळे स्त्रिया आणि वृद्ध त्यांत सामील होणें शक्य नाही. शिवाय विशेषज्ञाहि थोडेच असणार. सहन करण्याची शक्ति सर्वांतच असते असेंहि नाही. एवंच बांधकामांत भाग घेणाऱ्या मंडळीची संख्या आणखीच कमी भरणार. बऱ्याच लोकांना आपलें घरदार व रोजचें काम सोडून बांधकामाच्या ठिकाणीं जाण्याचें जमणें व परवडणेंहि शक्य नाही. शिस्तीच्या उद्देशानें पाहूं जातां बांधकामांतील मातीगोठ्याचें काम तितकें उपयोगीं नाही. म्हणजे तें काम एकसंध असें नसून त्यांत प्रकारभेद आहेतच. त्यांत खोदणें, विटा चढविणें, इ. हातांनीं करावयाचीं कामें अशी आहेत कीं जीं आपल्या देशांत [अमेरिकेंत] थंडीच्या दिवसांत सहा महिने करतां येत

नाहींत. या सर्व गोष्टींचा विचार केल्यानंतर शेतकी व बांधकाम यांची निवड आपल्याला अहिंसेच्या शिस्तीचें साधन म्हणून करतां येत नाही. कारण सर्व जनतेला त्यांच्या द्वारे शिक्षण देतां येत नाही.

खाणें व राहणें सोडल्यास माणसाची तिसरी महत्वाची गरज म्हणजे कपडे. एकदां कच्चा माल मिळाला कीं कांतण्यासारख्या साध्या कृतीनें सुत व दोरा तयार करतां येऊन गुंफणी, जोडणी, विणाई, शिलाई, करून अनेक प्रकारचा कपडा तयार होऊं शकतो. *

कोणत्याहि तंतुयुक्त पदार्थापासून सुत काढावयाचें झाल्यास, पिंजाई (काप-साच्या बाबतींत), रेचा इ. सर्व कामें हातानेंच होणें जरूर आहे, कारण जर मिलचें सुत विणाईसाठीं वापरलें तर खर्च बराच येतो व काम करणाऱ्याला कारखान्यावर अवलंबून रहावें लागतें. सत्याग्रहाचा लढा प्रत्यक्ष सुरू झाल्यावर सत्याग्रहीला मिलचें सुत मिळूं नये अशी कारवाई सहज करतां येते. मोठा लढा सुरू झाल्यास एकतर पुष्कळसे सत्याग्रहीच शेती करायला लागतील व कपड्यासाठीं कच्चा माल पुरवितील किंवा दुसरे शेतकरी ती गरज पुरी करण्याइतकी

* विणण्याचा एक घरगुती प्रकार असा आहे कीं चार चार इंचाचे लांब रुंद तुकडे विणून ते सांधायचे किंवा शिवायचे. हे छोटे छोटे तुकडे विणण्यासाठीं अमेरिकेंत चार प्रकारचे छोटेखानी माग तयार करण्यांत आले आहेत. वर जेथें जेथें हातविणाईचा उल्लेख केला जाईल तेथें तेथें या चार तऱ्हांनी केलेली विणाई समावेशित आहे असें समजलें जावें. या चार मार्गांचीं नांवें व तीं मिळण्याची ठिकाणें पुढें दिली आहेत.

1. Weave it (विविट) Donor Products Corporation, Medford Mass., U. S. A.

2. Easy Weave (इझी वीव) Fellowcrafters Inc. 64- Stanhope Street Boston Mass;

3. Loomette (लूमिट) Cartercraft Studios, Los Angeles, California, U. S. A.

4. Jiffy Loom (जिफ-लूम) Sears, Roebuck & Co. U.S.A.

सहाजुभूति दाखवितील व स्वतः कातण्याची आपल्याला सवय असल्यामुळे आपलें काम बंद पडणार नाही अशी अपेक्षा करायला कांहीं हरकत नाही.

हातानें विणून हा जो माल तयार होतो त्यायोगें माणसाची एक सर्व-सामान्य गरज भागते. तयार माल विक्रीसाठी किंवा व्यापारासाठी दुसरीकडे पाठवितां येतो. स्वतः आणि कुटुंबाकरितां हि वापरतां येतो, किंवा विकतां पण येतो. एका समूहानें कांतलें सुत एकत्र करून त्याची एक सांघिक वस्तु बनवितां येते. असा माल सर्व पेशाच्या आबालवृद्धांना उपयोगी पडतो. शिवाय काम सुरू व्हायला अवाढव्य संयोजनाचीहि गरज नसते.

हातविणाईला लागणारी अवजारे कमी खर्चाची, हलकी, सुटसुटीत, आणि नेआणीला सोयीची असतात. अगदीं लहान मुलें सोडून दिलीं तर हें काम सर्व स्त्रीपुरुषांना करितां येण्यासारखें आहे. तें शिकायलाहि फारशी मेहनत पडत नाही. या ना त्या रीतीनें उपयोगी पडूं शकेल असा माल चट्कन् तयार होतो. आपलें पोटाचें काम संपविल्यानंतर घरी परत येऊन सायंकाळीं देखील हें काम करतां येतें. देळ किंवा ऋतु गचेंहि बंधन त्याला नाही. कामहि साधें व निर्मळ असें आहे. त्यांत एक प्रकारची लय आहे. आणि एकदा कामावर चांगला हात बसला की आपलें मन दुसऱ्या गोष्टींत गुंतलेलें असलें तरी हें काम चालू ठेवतां येतें.

हें काम शांततेनें करतां येण्यासारखें असल्यामुळे तेव्हांच वाचन, संभाषण चालू ठेवावयास प्रत्यवाय नाही. आजूबाजूच्या लोकांनाहि त्याचा उपसर्ग पोचत नाही. घरी किंवा बाहेर, व्यक्तीला किंवा समूहाला, गरिबाला किंवा सुखवस्तु माणसाला, शहरवासियांना तसेंच शेतकऱ्यांना, कुशलांना, अकुशलांना, सुशिक्षितांना, अशिक्षितांना, येवढेंच काय पण बिछान्याला खिललेल्या कायम अशकालाहि हें काम करतां येतें. सुईची वीण, कताई, विणाई तर आंधळेहि करूं शकतात. प्रवासांत असो की घरी असो, काम बंद करण्याची गरज नाही. रहावयाला एकच खोली ज्यांना मिळते अशांना, त्याचप्रमाणें बराक्रीत इतरांबरोबर रहाणाऱ्यांनाहि हें करतां येतें. कामाला श्रम पडत नाहीत. सबब दिवसभर दमल्या श्रमल्यावर हें कसें करावें याबद्दल वाद घालणें शक्य नाही. कामाचा बदल झाला की विश्रांति मिळते. आपल्या नित्याच्या कामाहून या कामाचें स्वरूप, त्या मागील मनोभूमिका निराळी असल्यानें बदल म्हणूनहि हें काम करतांना आनंदच वाटतो. कामचें काम. आरामचा आराम !

या सर्व कारणांमुळे अहिंसेच्या चळवळीसाठी साधना म्हणून निवडलेल्या उपयुक्त परिश्रमापैकी इतर सर्वांपेक्षां सुत आणि कपडा यांचे हे हातकाम जास्त फलदायक आणि प्रभावी ठरणारे आहे. या दृष्टीने या कामाबद्दल आस्थापूर्वक विचार केला पाहिजे. वर जो निष्कर्ष काढला त्यांत जर चूक असेल आणि वाचकांच्या ध्यानी दुसरे एकादे शिस्तीच्या दृष्टीने याहिपेक्षां जास्त उपयुक्त असे काम असेल तर त्यांनी ते अवश्य अंगीकृत करावे व त्या दिशेने पुढे जावे.

पूर्वदूषित ग्रहांवर विजय.

असल्या कामांत भाग घेतांना प्रथम प्रथम पुरुषांना कदाचित् अवघड वाटेले; कारण त्यांच्या मनांत कांहीं पूर्वदूषित ग्रह फार दिवसाचे घर करून बसले आहेत. विणणे, कापडचोपड तयार करणे हे घरगुती धंद्याचे काम आज वर्षानुवर्षे ब्रिथाच सभाळीत आल्या आहेत. सबब पुरुषांना हे काम करतांना लाज वाटते. त्यांची अशी समजूत असते की हिंमत, प्रतिष्ठा, हे मुख्यतः पुरुषांचे गुण आहेत. आपण जर ब्रिथांचीं कामे उचललीं तर क्षैण आणि अप्रतिष्ठितपणाचा आळ आपल्यावर येईल. तथापि धैर्यगुण हा केवळ पुरुषांनाच वश आहे असे नाही. किंवा शरीराचा आकार मोठा असला म्हणजे तेथे धैर्यगुण असतोच असे पण नाही. मानवाची खरी प्रतिष्ठा धंद्यावर, किंवा त्याच्या अवजारांवर अवलंबून नसून त्याच्या बुद्धीवर आणि हृदयगुणांवर अवलंबून आहे. सबब अविचारी लोकांनी केलेला अशा प्रकारचा उपहास आपण आपल्या मनाला शिवू देतां कामा नये.

दुसरे, मला असे वाटते की एकाच प्रकारच्या कच्च्या मालापासून हाताने बनविलेले कापड मिळच्या कापडाइतकेच आर्थिक दृष्टीने परवडेल किंवा पडले तर थोडे स्वस्तच पडेल. याचे कारण असे की कारखान्यांत माल तयार केल्याने खर्चात जी बचत होते ती आधुनिक व्यापारी पद्धतीने लोकांपर्यंत माल नेऊन पोचविण्यांत लागणाऱ्या अवाढव्य खर्चाचाच पुरी पडत नाही. हातांनी तयार केलेला माल यदाकदाचित् तुलनेने महाग पडलाच तरी त्या हातकामाच्याद्वारे अहिंसेची साधना घडत असल्याने—शिस्तीचे शिक्षण मिळत असल्याने—ते नुकसान भरून निघते.

शिस्तीसाठीं योजावयाच्या इतर गोष्टी.

हातकामाचा—विशेषतः कांतणे आणि विणणे याचा—व्यापक प्रमाणावर प्रसार झाल्यानंतर शिस्तीचे जे शिक्षण मिळेल त्याला जास्त मति न

पुष्टि देण्यासाठी सत्याग्रहीला इतर दुसऱ्या गोष्टींचाहि अवलंब करता येईल. केवळ हात कामासाठीच नव्हे तर अभ्यास, चर्चा, संगीत, लोकनृत्य, आदर्श सत्याग्रहीच्या स्फूर्तिकथांचे सामुदायिक वाचन, चिंतन, निरानिराळ्या प्रकारची लोकसेवेची कामे इ. च्या निमित्ताने सत्याग्रहींनी छोटी छोटी मंडळे स्थापन करावी * म्हणजे हातकाम, भावना व विचार यांचा समन्वय, × विचार-विमर्श, चिंतन या चारी तऱ्हांनी शिस्तीची साधना घडेल. यापैकी प्रत्येकीने नैतिक आणि आध्यात्मिक मूलधन वाढेल. एकेका गोष्टीचे जर हें कार्य तर चारींचा मेळ साधल्यावर शिस्तीचे शिक्षण कितीतरी प्रभावी ठरेल. + एकाद्या कामाची जास्त प्रभावी रीतीने सिद्ध व्हावी अशी इच्छा असल्यास तें काम आपण मनापासून केले पाहिजे; आपले उद्देश, आपल्या आकांक्षा सर्व तेथेंच केंद्रित झाल्या पाहिजेत; तिथून चित्त द्विधा होतां कामा नये. हें जसें आपण जाणतो तसेंच हेंहि आपल्याला कळायला हवें की त्या कामाच्या पूर्णतेसाठी आपले सर्वस्व—शरीर, मन, स्वत्व पणाला लावून झटले पाहिजे, तसा प्रयत्न झाला पाहिजे. या दृष्टीने वरील चारहि गोष्टींना महत्त्व आहे. आतांपर्यंत जें विवेचन करण्यांत आले, त्यांत शिस्तीच्या बाह्यांगाच्या—शारीरीक वळणाच्या—दृष्टीनेच जास्त विचार करण्यांत आला हें कबूल आहे. याचे मुख्य कारण असें की आजवर शिस्तीच्या त्या अंगाचा विचार व आचार फारच थोड्या प्रमाणावर झालेला आहे. त्याचे परिमार्जन व्हावे म्हणून येथें शारीरीक वळणाला जास्त महत्त्व दिलें आहे.

चर्चेसाठी एकत्र जमण्याच्या मुद्यासंबंधी थोडेसे सांगितले पाहिजे. अहिंसेचें तंत्र म्हणजे काय ? त्यांत हातकामानें कशी व किती मदत होते इ. गोष्टींचा नीट

* "Training for Peace," Philadelphia, J. B. Lippincott Co, 1937 हें माझे पुस्तक पहावे.

× Sentiment—an organized arrangement of feelings and thoughts.

+ अहिंसेच्या अंगप्रत्यंगांचा कसोशीने विचार करणारांना शिस्तीचे साधन म्हणून चिंतनाचा, ध्यानाचाहि अवलंब सुचेल. यासाठी जास्त पुरावा बायबलांत I Corin Thians 13. मध्ये सापडेल.

उमज पडावयास साहाय्य मिळतें म्हणूनच चर्चेचें येवढें महत्त्व. हातकामाचा अंगिकार करणाऱ्या बहुसंख्य लोकांच्या मनावर जर ही गोष्ट नीट ठसली नाही तर ही साधना देखील निरुपयोगी अशा आणखी एका आंधळ्या कर्मकांडांत भर घालील व तिचा कदाचित् दुरुपयोगच होईल.

शिस्तीच्या या चतुरस्त्र योजनेत इंद्रियांच्या तृप्तीला भरपूर अवकाश मिळेल. या चळवळीच्या कक्षेत प्रत्येक इंद्रियाला काम मिळू शकतें. सौंदर्यदृष्टीचीहि कुणाला हौस असल्यास तिला देखील अवसर मिळेल. परिश्रमांत, लेकनृत्यांत, संगीतांत, काव्यामोदांत, शेकोटीवरील चर्चेत आणि कधी कधी सहभोजनाच्या कार्यक्रमीत देखील ही सौंदर्यदृष्टि वाढायला अवसर आहे.

इंद्रिय-तृप्तीबरोबरच बुद्धीला, भावनांना, सामाजिक, सौंदर्यविषयक, नैतिक आणि धार्मिक वृत्तींना सुद्धा शिस्तीची ही व्यापक योजना वैचित्र्यपूर्ण अवसर देऊ शकेल. आज माणसाच्या अंतःकरणांतील आत्मशक्तीची, स्वत्वाची मानससरोवरे सुकून भेरीं आहेत. या चळवळीने त्यांत जीवन भरलें जाईल. मनावर पडणाऱ्या ज्या नैतिक ताणाचा मागील छेदकातून उल्लेख केलेला आहे तो तत्प्र संगीतानें कमी होईल. या चळवळीचा उद्देश शांतता व सुव्यवस्था निर्माण करण्याचा असतो. सबब सुरक्षिततेची भावना निर्माण होते. आपल्या अपेक्षा आगामी कालांत पूर्ण होतील असा विश्वास वाढतो आणि नव्या नव्या गोष्टींचा उपक्रम करण्याची बुद्धीची क्षमता अंगी येते. समाजातील मेळेमेळावा वाढतो. सर्वांना मिळून सुंदर आणि उपयुक्त वस्तु करायला नाव मिळतो. भावी समाज-जीवन आदर्श रीतीने जगण्याची आकांक्षा जागी होते व तिचा विकास होतो. सत्याग्रहीची शक्ति वाढावी येवढाच केवळ या शिस्तीच्या चतुरंग साधनांचा उपयोग नाही तर त्यांच्या द्वारे जनतेवर असे संस्कार घडवितां येतील की ज्या योगें आमच्यापेक्षा चांगली संस्कृति निर्माण होईल-जगांत जिकडे तिकडे अहिंसेची सांघली पसरेल !

लष्करी शिस्तीपेक्षां या शिस्तींत जास्त गुण आहेत

शिस्तीच्या या सर्व चळवळी जर एकसमयावच्छेदकरून नीट चालविल्या गेल्या तर त्यांत लष्करी कवायद व सैनिक-शिस्तीपेक्षांहि अधिक वैविध्य आढळेल. माणसाच्या आंतरिक शक्तींनी त्यांत जास्त क्षेत्र व्यापलेलें दिसेल. माणसाचें व्यक्तित्व अधिक उच्च, अधिक सखोल होऊं लागेल. सैनिक-शिस्त व लष्करी कवायदीपेक्षां या चळवळीच्या साधनांत परस्पर संगति अधिक आहे.

सैनिक - शिस्तीत परैक्यभाव आणि स्वामिनिष्ठा यांचें क्षेत्र फार संकुचित असतें. आजच्या युगांतील व्यापार, वाहतुकीचीं आधुनिक साधनें, आर्थिक हित-संबंध, विज्ञान, यंत्रकला, यांच्या योगानें जगभर जो सहयोग घडतो त्याच्याशीं सैनिक - शिस्तीतील संकुचितपणाचा मेळ बसत नाही. या दृष्टीनें सैनिकाशिस्त आणि युद्धसाधनें हीं उत्तरोत्तर कालविसदृश होत आहेत. सैनिकशिस्तीनें माणसाची उप-क्रमशीलता व स्वतंत्रबुद्धि अगदी मर्यादित होते. तिच्यायोगें माणसाचें मन, बुद्धि, उत्साह सर्व खच्ची केले जातात. ती सत्य आणि सत्यनिष्ठा यांतहि दखल देते. तिच्या तपशीलांतच विसंगति असल्यामुळें ती सदोष आहे. त्या शिस्तीनें सैनिकांत धैर्य उत्पन्न होत असेल पण त्या सैनिकांनीं हिंमत करून बोकांडी बसलेल्या युद्धाचा प्रतिकार करण्याचा जर प्रयत्न केला किंवा त्याचें शिस्तपालन येवढेंसें जरी ठळलें तर तीच शिस्त लागलीच शिस्तभंगाच्या नांवाखाली जबर शिक्षेची किंवा प्रसंगीं मृत्यूची तरवार त्याच्या डोक्यावर लटकत ठेवून त्याच्या मनांत दहशत उत्पन्न करते. शत्रूची भीति वाटणें, शत्रूला भिणें हें स्वाभाविक आहे पण ज्याच्याशीं सैनिकांनीं निःसीम स्वामिनिष्ठें रहावें अशी अपेक्षा केली जाते त्याच्याविषयीच भीतीची भावना मनांत निर्माण करणें ही मानसशास्त्राच्या दृष्टीनें मोठीच विसंगति आहे. अहिंसक शिस्तीच्या साधनांत मूलतः असा कोणताच दोष नाही.

ज्यांच्यांत विवेक असतो, ज्यांच्या मनाला एकादी गोष्ट लवकर लागते, ज हळवे असतात, जे दूरदृष्टि व बुद्धिमान असतात, जबाबदार अधिकारी होण्याची किंवा समाजाचें नेतृत्व स्वीकारण्याची ज्यांच्यांत लायकी असते अशा लोकांच्या बाबतींत तर लष्करी शिस्तीतील या विसंगती अधिकच अपायकारक ठरतात. त्यांच्यामुळें मनोधैर्यावरच धाव पडतो. या विसंगतीचा अहिंसेच्या शिस्तीत अभाव आहे. म्हणून ज्यांना केवळ सैनिक शिस्तीचाच सराव झाला आहे अशा लोकांत जें मनोधैर्य आढळेल त्यापेक्षां जास्त उच्च प्रकारचें मनोधैर्य अहिंसक शिस्तीत लागूं शकेल. अहिंसेवर विश्वास असणाऱ्या लोकांनीं कोणती तरी अव्यंग शिस्त स्वतःला लावून घेणें अगत्य आहे. त्या शिस्तीमुळें अहिंसेची संगति आणि आक्किर साधला गेला पाहिजे हें मात्र विसरतां कामा नये.

लढाईच्या विजयाचा अंतिम उद्देश जास्त शांतता व सुखता स्थापन कर-णाचा असतो, हें सर्व युद्धतंत्रविशारद एकमतानें कबूल करतात. पण आजच्या

युद्धांतील शस्त्रांचा अवाढव्य खर्च, सरसकट केलेले अविवेकी हल्ले, अत्यंत मोठ्या प्रमाणावर होणारी हानि, सत्याचा विपर्यास व गळवैपी, वाटेल तें करून विजय मिळविण्याच्या तऱ्हा, इ. गोष्टी लक्षांत घेतां शांततेचा व सुबत्तेचा अंतिम उद्देश साध्य होणें कसें अशक्य आहे याची खात्री पटते. जशीं साधनें तसें त्यापासूनचें फल ! अहिंसेच्या शिस्तीचा अनुबंध अहिंसेशीच साधला असल्यानें लष्करी शिस्ती-पेशां या बाबतींत अहिंसक शिस्त जास्त उपयुक्त ठरते. आपल्या शत्रुबद्दलहि ऐक्यभाव ठेवावा हें शिक्षण सैनिक-शिस्तींत दिलें जात नाही, आणि दीर्घकाल टिकणाऱ्या शांततेसाठीं तर या वृत्तीची फार गरज आहे.

कॅप्टन हार्टसाहेबांचा असा एक आक्षेप होता कीं सत्याग्रहांनें राष्ट्रव्यापी लढा चालविणें शक्य नाही. कारण त्यासाठीं लोकांची सामूहिक नीतिमत्ता सैनिका-पेशां फार उच्च दर्जाची असावी लागते. पण या पुस्तिकेंत सुचविलेल्या अहिंसक साधनेनें लोकांमध्ये आवश्यक तेवढी नीतिमत्ता यावयाला हरकत नाही. कारण एकतर अहिंसेची शिस्त रोजच्या नागरिक जीवनांत ढवळाढवळ करीत नाही. उलट तिच्यामुळें खरें खरें समाधान मिळतें. म्हणून संबंध राष्ट्राला ही साधना निःशंकपणें अंगीकृत करायला मोठी अडचण वाटेल असें नाही.

राष्ट्रव्यापी चळवळीसाठीं शिस्तीची आवश्यकता.

सत्याग्रहाची चळवळ राष्ट्रव्यापी व्हावी, संबंध राष्ट्रानें अहिंसेचा अंगिकार करावा व हिंसेच्या ऐवजीं अहिंसक प्रतिकार करून संघर्ष चालवावे अशी ज' आपली इच्छा असेल तर एक गोष्ट विसरतां कामा नये व ती ही कीं या सर्व चळवळींना एका निश्चित सर्वमान्य शिस्तीचें पाठबळ असलेंच पाहिजे. जर तसें नसेल तर आपल्या चळवळीचे विरोधक 'फोडा आणि झोडा'च्या जुन्याच कारवाया करून तिला हाणून पाडतील. अशा ही शिस्त हातकामाच्या द्वारे उत्कृष्ट रीतीनें अंगीं बाणतां येते.

अहिंसक खडी फौज

आपली योजना एकदा सुरळीत चालू झाली तर ती 'राष्ट्रसंघ' किंवा "यूनियन नौ" (आतांच एक व्हा) या संस्थापेशां जास्त परिणत व आशादायी स्वरूपांत विकसित करतां येईल. पॅरी सेराॅसालनी अत्यंत वक्तृत्वपूर्ण आणि ओजस्वी शब्दांत प्रतिपादन केलें आहे कीं नाश आणि हिंसा करण्यासाठीं उभारेलेल्या

नेहमीच्या सैन्याऐवजी प्रत्येक राष्ट्रांने आपल्या संरक्षणासाठी लोककल्याणाचा उद्देश असलेली एक खडी फौज उभारावी, जी आदेश मिळतांच राष्ट्रांतील किंवा परराष्ट्रांतील कोणत्याही भागांत जाऊन संकटग्रस्तांची घडी नीट बसावयाला, रोग, दारिद्र्य, व्याधि, अज्ञान यांतून त्यांची मुक्तता करायला धावून जाईल. लढाऊ सैन्य, आरमार, वगैरे ठेवायला आज राष्ट्राला जो अवाढव्य खर्च लागतो त्यापेक्षा कितीतरी पटीने कमी खर्च या सैन्याला व कामाला लागेल, आणि फलस्वरूप म्हणून आपल्यावरील करांचे ओझे अपेक्षेबाहेर हलकें होईल. असल्या सेवेमुळे परस्परपारिचय वाढून आपसांतलं गैरसमज, अज्ञान, अविश्वास, साशंकता, विद्वेष नाहीसे होतील. राष्ट्राची स्वार्थवृत्ति व दुरभिमान कमी होतील, वर्णावर्गांत व राष्ट्रांमध्ये सद्भाव आणि विश्वास वाढेल. या शांतिसैन्याच्या द्वारे जो सुव्यवस्था कायम केली जाईल ती खरीखरी सुव्यवस्था ठरेल. कारण तिच्यांत लोकांच्या बाह्य जीवनसाधनांचा आंतरिक हृदयगुणांशी मेळ साधला जाईल. जो विजय मिळविला जाईल तो प्रेमाने, दयेने, भलाईने परिपूर्ण असेल; जो प्रतिकार होईल तो विनाशक नसून विधायक राहील व म्हणून टिकेलहि ! राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय सुरक्षितता-खरी शांतता कायम करण्याचा हाच मार्ग आहे ! हें स्वप्रबंधन नव्हे ! पेरी सेरो-सॅलच्या ' सर्विस इंटरनॅशनल ' (आंतरराष्ट्रीय सेवासमिति) मध्ये किंवा अमेरिकन फ्रेण्ड्स सर्विस कमिटी (मित्र-सेवा-संघ) च्या संकटनिवारक सेवेमध्ये, जी मंडळी भाग घेत आहे त्यांच्या संयोजनांत या शांतिसैन्याचे बीजारोपण आज कित्येक वर्षांपासून झाले आहे.

सत्याग्रहाच्या साधनेत हातकाम हा बाह्य घटक होय !

संघर्षाचा अंतिम निर्णय नैतिक घटकांवरच अवलंबून असतो. हें जरी खरें तरी त्यांत कांहीं बाह्य घटकहि असतात. युद्धाच्या बाबतीत तर हें प्रत्ययाला येतच पण अहिंसक प्रतिकाराबद्दल हें लघु पडते. सत्याग्रह झाला तरी तो कांहीं विदेही आत्म्यांमध्ये चालत नाही. तो जीवयात्रेसाठी बाह्य वस्तूचा उपयोग करून घेणाऱ्या देहधारी मानवांमध्येच चालतो. हातकाम आणि त्यापासून बनलेल्या वस्तूंचा प्रत्यक्ष सामाजिक उपयोग हीच सत्याग्रहाला आवश्यक असणाऱ्या शिस्तीची बाह्य साधने होत !

